

ISSN : 1301-1197

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

1. Sayı

SİVAS - 1996

HADİSLERİN MANAYLA RİVAYETİ

Dr. Enbiya YILDIRIM*

Bir insanın sözünü en güzel şekilde tahlil etmenin yolu, ağzından dökülmüş olan ifadelerini olduğu gibi masaya yatırıp, bir uzman titizliğiyle üzerinde tedkikler yapmaktır. Sözler aynı şekilde gelmediği zaman yapılacak yorumlar ve tahlillerin en azından bir kısmı asliyetini kaybedecek, böyle olunca da konuşanın aklına gelmemiş ihtimaller üzerinde münakaşalar ve açıklamalar yapılacaktır. Çoğu zaman kelâm sahibi esas muradını izah imkanı bulamayacağı için de sözü yorumların içerisinde kaybolup gidecektir.

Bunu hem ferdi hem de toplumsal hayatımızda özellikle de siyasi sahada görme imkanına sahibiz. Söylenen sözler kayda alınmadığı zaman, ben şunu demiştim, muradım şuydu gibi savunmalarla insanlar kendilerini kurtarmaya, beri taraftakiler şunu demiştin diyerek sıkıştırmaya çalışırlar. Aynı durumu kendi aramızdaki konuşmalarda da yakından müşahede etme imkanına sahip oluruz. Bir ortamda söylenen ifade oradakilerce başkalarına aktarıldığında söylenen söz çoğu zaman mecrasını kaybeder, hatta bazan başka birşey olur çıkar. Genelde büyük bir sevgiyle bağlanan insanların ifadelerinde sözü genişletme, tefsir ederek "şöyle dedi..." oldukça fazla görülür. Bu, dikkatsizlik yanında, dinleyenlerin o anki zihinsel durumları, kültür seviyeleri ile de orantılıdır.

Aynı durum Hz. Peygamberin ashâbı ve sonraki raviler için de söz konusu olabilir mi? Ashab Hz. Peygamberden duydukları hadisleri olduğu gibi bizlere nakledebildiler mi? Cüz çalışmalarına rağmen ciddi tasnîfâtın ikinci asra doğru yapılmaya başlandığı göz önüne alındığında aradaki süre zarfında Hz. Peygamberin hadisleri dillerden dillere aktarılmak suretiyle ne derece safiyetini ve aslî durumunu muhafaza edebildi? Abartma olduğu belli olan hafızalarının çok kuvvetli oluşu hadisleri fem-i Rasûlden çıktığı gibi nakletmek hususunda onları ne derece başarılı kılabildi veyahutta ashâb beşerî ölçülerde olunabilecek kadar başarılı olduysa kendilerinden sonrakiler için de aynı şeyi söylemek mümkün müdür? Özellikle Arap olmayanlar ile yeterli düzeyde bulunmayan raviler hadisleri olduğu gibi aktarmada ne derece muvaffak olabildiler? Soruyu bir başka açıdan soracak olursak: Son derece dikkatli olunmasına rağmen, beşer vasıflarının herşeyi olduğu gibi ezberlemelerine imkan tanınması mümkün mü, değişiklik mutlaka söz konusu değil midir?

Bu ve benzeri sualler Hz. Peygamberin hadislerinin lafzen rivayet edilmemesinin ne tür problemler getirdiğine dair önümüze çıkan sorulardan birkaçı.

Bu sorulara cevap ararken ashâbın endişelerimizi uzaklaştırmada oldukça başarılı olduklarını söylemek durumundayız. Çünkü hadisleri ilk kaynağından almaları, hangi münasebetle söylendiğine şâhid olmaları, etraflarında kendilerini her an düzeltecek, onlar gibi birinci ağızdan işitmiş insanların bulunduğu bir topluluğun varlığı ashâb için bir avantaj idi. Ayrıca Hz. Peygamberin hadislerinin kendisini dinleyenlerce o anda bulunmayanlara aktarılmasını istemesi, bunu yaparken olduğu gibi aktarılmasının üzerinde basa basa durması, emaneti hakkıyla bir sonraki kuşağa aktaranlara duada bulunması, kendisi adına yalandan şiddetle sakındırması ve bu sakındırma içine lafızları değiştirip te bu hüküm altına girer miyim korkusu sahâbenin hassasiyetini sağlayan en büyük âmillerdirdi.

Ashâb duydukları hadisleri duaya mazhar olmak ve dinin buyruklarını ardlarındakilere ulaştırmak istiyorlardı ancak olduğu gibi nakletmemek te bir nevi Hz. Peygamberin ağzından

* C.Ü.İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Arş. Gör.

çıkan ifadelere sadık kalmamak olduğundan, bu da bir anlamda yalan sayılabileceğinden, daha Rasûlüllah zamanında bile bir kısım sahâbîlerin hadis rivayetinde oldukça temkinli davrandıklarını, azaptan korkup rivayetten kaçındıklarını görmekteyiz. Nitekim diğerleri gibi Hz. Peygamberle beraber bulunan Talha'ya niçin Hz. Peygamberden az hadis rivayet ettiği sorulduğunda şu cevabı vermişti: "Onlar gibi ben de Hz. Peygamberle birlikte oturdum. Onlar gibi Rasûlüllah'ı ben de dinledim. Fakat ben onun kim benim adıma... buyurduğunu işitmiş biriyim."¹ Az hadis rivayet etmiş bulunan İmrân bin Husayn'ın şu sözü ashabın bir kısmının bu korkuyu taşıyarak rivayetten geri durduklarını göstermektedir: "Vallahi! İstesem Rasûlüllah'tan ikigün peşpeşe hadis rivayet edebilirim. Fakat beni bundan alıkoyan sebep şudur: Rasûlüllah'ın ashabından bazıları benim işittiğim gibi hadisleri işittiler, benim şahid olduğum gibi olaylara şahid oldular. Hadisler rivayet ediyorlar ama aslında bunlar onların aktardığı gibi değildir..."²

Ashabın bir kısmı bu korkuyu taşıyarak hadis rivayetinden geri duruyordu ancak geri kalanlar ümmeti aydınlatma sorumluluğu ile insanlara aktarıyorlardı. Çünkü Rasûl hayatta değildi ve karşılaşılan meselelerde nasıl davrandığını ve ne buyurduğunu aktarmak mesuliyeti ashaba düşmekteydi. Bunu onlardan başka yapacak ta yoktu.

Ancak ne kadar dikkatli olurlarsa olsunlar, onlar da bizim gibi birer insan idiler. Bugün elimizde bulunan hadisleri bizlere aktaranlar sahâbîler idi. Hadisler onlardan sonraki kuşaklara geçtiğinde ise beş ağızdan rivayet edilen hadis on ağızdan nakledilir hale gelmiş ve bu halkalar genişledikçe tabii olarak farklılıklar ve hatta zıtlıklar meydana gelmiştir. Öyle olmuştur ki, muhaddislerin bir hadisin elli altmış tarihini toplamalarıyla övündüğümüz durum, levhayı ters çevirdiğimizde birbiriyle ayrılıklar arz eden elli altmış rivayetle bizleri karşı karşıya bırakmıştır. Bunun böyle olmasının en büyük sebebi hiç şüphesiz ki hadislerin ibadetlerde Kur'ân gibi kıraat edilmemesi, ravilerin büyük kısmının Arap olmaması, büyük bir bölümünün de hadisleri hakkıyla eda edecek kabiliyete sahip olmamalarıydı.

Endişe verici gerçeği gören gerek fukaha ve gerekse muhaddisler, bu tür rivayetler karşısında nasıl bir tutum belirleyeceklerini tesbit etmeye çalışmışlar, bazıları bu rivayetler kabul edilmez derken, çoğunluk kendi usûllerine göre aynı lafızlarla rivayet edilmemiş hadisleri kabulde bir takım kriterler koymak durumunda kalmışlardır. Filologlar ise manayla rivayet edilmeleri sebebiyle hadislerle istişhad bile etmemişlerdir.

Şu bir gerçektir ki, bugün bizlerin elinde Hz. Peygamberin mübarek dudaklarından çıktığı haliyle muhafaza edilmiş bir tek hadis yoktur. Birkaç kelimeyle rivayetlere varıncaya kadar durum budur. Men kezebe hadisi ile inneme'l-a'mâl hadisi bunun örnekleridir. Birbirleriyle farklılık arz eden ve aynı hususu anlatan hadislerden elbette bir tanesi fem-i mübarekten çıkan ifadeler olabilir ancak tüm raviler hadisi aynı lafızla rivayet etmedikleri için, hangisinin aslı durumu muhafaza ettiğini kesin olarak bilemediğimizden, böyle demek durumundayız.

¹ el-Yemânî, *Avâsim*, I/449.

² Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 48-9.

A-TARİF VE KAPSAM:

"Hadis metninin, salâhiyetli şahıslar tarafından, mânâsı bozulmamak şartıyla Resûlullah'ın (sav) kullanmış olduğu lafızlardan başka lafızlarla ifade edilerek rivayet edilmesi" manayla rivayet olarak tarif edilmektedir.³

Fiilî hadislerin farklı şekillerde nakledilmesi manayla rivayetinin dışında kalmaktadır. Ravilerin bu tür rivayetlerde farklı ifadeler kullanmaları tabîîdir çünkü ashabtan herkes görmüş olduğu durumu kendince anlattığı için, her ravinin ifadesi değişiklik arz edecektir. Nitekim haccın, namazın anlatıldığı hadislerde lafızların oldukça farklı olmasının sebebi budur. Bu yüzden manayla rivayet meselesi değerlendirilirken bu tür hadislerin buna dahil edilmemesi gerekir. Ancak bu rivayetler içinde olay anlatılırken Hz. Peygamberin beyanlarına yer veriliyorsa onlar da manayla rivayet içine girer.⁴

Bunun yanında cahil kimsenin manayla rivayet etmesinin caiz olmaması hususunda ihtilaf yoktur. Çünkü böyle bir kimsenin lafzı tersine çevirmiş olmasından emin olunmaz, zaten böylelerinin genel durumu da budur.⁵

Keza manayla rivayet meselesi hadislerin kitaplarda toplanmasından öncesine ait bir durumdur. Hadisler kitaplarda toplandıktan sonra böyle birşey fiilen ortadan kalkmış olup bunları değiştirmenin caiz olmadığına ittifak vardır.⁶

B-MANAYLA RİVAYETİN SEBEPLERİ:

Lafzî hadislerin manayla rivayet edilmesi bazan aynı mevzunun Hz. Peygamber tarafından çeşitli defalar dile getirmesinden kaynaklanabildiği gibi, ravinin manayla rivayet etmesinden ve ravinin şahsından da kaynaklanabilmektedir. Bu hususlar ana başlıklarıyla şu şekilde sıralanabilir:

1-Hadisenin birkaç kez tekrar etmesi:

Hız. Peygamberin altmışüç yıllık ömründe her kelâmı, her nasihatı, her hükmü sadece birkez söylediği, benzer olaylarla karşılaşmadığı düşünülemez. O günlük hayatını yaşarken, çarşıda pazarda karşılaştığı yanlışlıklara müdahale ederken, âdab babında bazı güzellikleri tavsiye ederken, miras, katl, iftira vb. konularda hükümler verirken sarfettiği ifadeler birbirlerine çok yakın olabileceği gibi aynı da olabilmiştir. İnsanın gündelik yaşamda kullandığı kelimelerin sınırlı oluşu ve bazı şeylerin hergün tekerrür ettiği hesap edilirse bu durum daha iyi anlaşılır.

Bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Peygamberin çeşitli vesilelerle farklı ifadeler

³ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 130.

⁴ Fiilî hadisler kapsam dışı tutulmaktadır ancak bu tür hadislerin kendilerine aktarıldığı tâbîînin ve sonrakilerin muhtevayı aynen belleyip, değişiklikte bulunmaması gerekir. Dolayısıyla sahâbînin Rasûlullah'ın bir durumunu anlattığı fiilî hadis esasında bir anlamda kavleşmektedir. Çünkü ifadeler Rasûlullah'a ait olmasa da aktarırken kullandığı lafızlar vardır. Ancak daha sonra onun anlattıklarında meydana gelebilecek muhteva değişiklikleri, hadisin istikametini değiştirebilir. Böylesi bir değişiklik te manayla rivayetinin içine girer.

⁵ el-Hatîb, *Kifâye*, s. 233; İbnu'l-Mulakkin, *Muknî'*, I/372; el-Bâcî, *İhkâm*, s. 315; el-Esnevî, *Nihâye*, III/211; en-Nevevî, *İrşâd*, s. 156; İyâz, *İlmâ'*, s. 174; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/137; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/151. Konuyla ilgili bir misal için bkz. es-Sehâvî, a.g.e., III/137-8.

⁶ Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 214; en-Nevevî, *İrşâd*, s. 156; İbnu'l-Mulakkin, *Muknî'*, I/374; es-Sehâvî, a.g.e., III/147; es-Suyûtî, a.g.e., II/156; Başaran, *Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi*, s. 59-60.

kullanmış olması mümkündür. Bu sebeple böyle bir durumla karşılaşılınca hepsini aynı olaymış gibi düşünmek yanlış olabilir. Nitekim İbn Hazm (456/1064) mana bir olduktan sonra rivayetler arası farklılığın önemli olmadığını söyler ve bunu şu sebebe bağlar: "Çünkü Hz. Peygamber'in bir hadisi birkaç kez buyurduğu sabit olmuştur. Her insan kendi duyduğunu rivayet etmiştir. Bu da rivayetler hakkında şüphe uyandıracak bir husus değildir."⁷ Misal:

a) Ebû Zer'den: Bir gece dışarı çıktığımda baktım ki Rasûlüllah kendi başına, yanında kimse bulunmaksızın yürüyor... Ben de bir müddet onunla beraber yürüdüm... Dedim ki: Yâ Nebiyyallah! Allah beni senin yoluna kurban etsin! el-Harre (Medine'de siyah taşlı yer) tarafında kiminle konuştunuz? Oysa sana cevap veren kimseyi görmedim." Rasûlüllah şöyle buyurdu: Bu Cibrîldir. el-Harre tarafında bana geldi ve şöyle dedi: "Ümmetini müjdele: "Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmadan ölen kimse cennete girecektir..."⁸

b) Ebû Hureyre'den: Bir yolculukta Hz. Peygamber ile birlikte idik. Bir müddet sonra yolcuların azıkları tükendi. Hatta Rasûlüllah develerinin bir kısmını boğazlamayı düşündü. Bunun üzerine Hz. Ömer "yâ Rasûlellah! Yolcuların kalan azıklarını toplasanız da onların üzerine Allah'a niyazda bulunsanız..." Rasûlüllah şöyle cevap verdi: "Ben şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve ben Allah'ın rasûlüyüm. Bir kul bu ikisinde hiçbir şüphe taşımaksızın Allah'a kavuşursa cennete girecektir."⁹

c) Ebû Hureyre'den: Bir cemaatla beraber Rasûlüllah'ın etrafında oturuyorduk. Ebûbekr ve Ömer de bizimle beraberdi. Birara Rasûlüllah aramızdan kalktı çıktı fakat dönmesi gecikti... Ayakkabılarını bana vererek "yâ Ebû Hureyre" buyurdu. "Bu iki tek ayakkabımı götür ve bahçenin arkasında Allah'tan başka ilah yoktur diye gönülden inanan kime rastlarsan onu cennetle müjdele..."¹⁰

d) İtbân bin Mâlik'ten: Gözümde rahatsızlık olunca Rasûlüllah'a haber saldım ve "bana kadar gelip evimde namaz kılmanızı ve kıldığınız yeri namazgah edinmek istediğimi" söyledim... (Rasûlüllah) şöyle buyurdu: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın rasûlü olduğuma şahadet eden hiçbir kimse yoktur ki cehenneme girsin veya onu tatsın."¹¹

e) Câbir'den: Bir adam Rasûlüllah'a gelerek "yâ Rasûlellah! Cennet ve cehennemi gerektiren iki şey nedir" diye sordu. Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Allah'a hiçbirşeyi şirk koşmadan ölen kimse cennete girecektir. Allah'a birşeyi şirk koşarak ölen kimse ise cehenneme girecektir."¹²

f) Enes bin Mâlik'ten: Muaz binekte ardında iken... Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun rasûlü olduğuna kalbinin samimiyetiyle inanan herkese Allah cehennemi haram kılmıştır."¹³

Bu rivayetlerde görüldüğü gibi Hz. Peygamber çeşitli ortamlarda yaklaşık aynı lafızlarla aynı hususu beyan etmektedir. Bu hem hadisin sebab-i vurûdunu tesbit etmenin önemini, hem

⁷ İbn Hazm, *Ihkâm*, I/130.

⁸ el-Buhârî, *er-Rikâk* (81), bâbu'l-muksirîn humu'l-mukillûn (13), rakam: 6443.

⁹ Muslim, *el-İmân* (1), bâbu'd-delif alâ enne men mâte ale't-tevhîd... (10), rakam: 44.

¹⁰ Muslim, *el-İmân* (1), adı geçen bab (10), rakam: 52.

¹¹ Muslim, *el-İmân* (1), adı geçen bab (10), rakam: 54.

¹² Muslim, *el-İmân* (1), adı geçen bab (10), rakam: 151.

¹³ el-Buhârî, *el-İlm* (3), bâbu men hasa bi'l-ilm kavmen... (49), rakam: 128.

de benzer ifadelerin farklı ortamlarda söylenmiş olabileceğini göstermektedir. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır: Değişik ortamlardaki lafız farklılıkları birbirleriyle karşılaştırılarak manayla rivayet olarak yorumlanamaz ancak, bu, herbir rivayetin manayla rivayet edilmiş olma gerçeğini de değiştirmez. Nitekim bu hadislerin herbirinin tarikleri biraraya getirilip ayrı ayrı incelendiğinde sözümüzün haklılığı ortaya çıkar.

2-Manayla rivayet etmek:

Sahabenin mefhumu ifade ettikten sonra manayla rivayeti makul karşıladıklarını, sonraki ravilerin de bu tutumu devam ettirdiklerini görmekteyiz. Bu cevaz vermenin ötesinde bir zaruret, kaçınılması mümkün olmayan vâkıa idi. Nitekim aynı olayla ilgili hadislerde pekçok lafız farklılıklarına rastlamaktayız. Amellerin niyete göre olduğunu gösteren rivayet bunun en güzel misallerinden birisidir. Bu hadisi Hz. Peygamberden sadece Hz. Ömer, ondan sadece Alkame bin Vakkâs el-Leysî, ondan sadece Muhammed bin İbrahim et-Temîmî, ondan da sadece Yahya bin Saîd rivayet etmiş, Yahyâ'dan sonra hadisın ravileri çoğalmıştır. Hadis belli bir noktaya kadar tek senedle gelmesine rağmen lafızlarında farklılıkların olması dikkat çekicidir:

"Ameller ancak niyetlere göredir."¹⁴

"Ameller ancak niyete göredir."¹⁵

"Ameller niyete göredir."¹⁶

"Amel niyete göredir."¹⁷

Bu rivayetin sadece Hz. Ömer'den ve ondan sonra da belli bir noktaya kadar birer ravi tarafından rivayet ediliyor olması hadisın manayla rivayet edildiğini göstermektedir. Çünkü Hz. Ömer'in bu dört ifadeyi de ayrı ayrı işittiği ve kendisinden sonraki raviye bu şekilde aktardığını düşünmek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca en fazla dört kelimelik bir hadis dahi tek vecîhde rivayet edilmemişse, diğerlerinin durumunun daha da ileri düzeyde değişiklikler arz edeceği aşîkardır.

3-Ravilerin ezberleme kabiliyetlerinin farklılığı:

İnsanların hafızaları bir değildir. Birinin ezberleme kabiliyeti kuvvetli olabilirken, bir başkasınınki zayıf olabilmektedir. Bugün dahi aynı durumu insanlarda tecrübe etmek imkanına sahibiz. Bir kalabalığa söylenen sözlerin bir kısmı veya tamamı bazılarınca unutulurken, bir kısmının aklında tuttuğu bölüm daha fazla olabilmektedir.

Hz. Ömer sahâbenin bir kısmının işittiklerini unutup diğer bir kısmının aklında tuttuğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: "Hz. Peygamber içimizde ayağa kalktı ve yaratılışın başlamasından cennet ehlinin cennette gidecekleri yerlere, cehennem ehlinin de gidecekleri yerlere gidişine kadar olacakları anlattı. Ezberleyip aklında tutan tuttu, unutan da unuttu."¹⁸ Aynı

¹⁴ el-Buhârî, Bed'u'l-Vahy (1), bâbu keyfe kâne bed'u'l-vahy... (1), rakam: 1.

¹⁵ Muslim, el-İmâre (33), bâbu kavlihî inneme'l-a'mâl... (45), rakam: 155.

¹⁶ el-Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr (63), bâbu hicreti'n-Nebî... (45), rakam: 3898.

¹⁷ el-Buhârî (67), bâbu men hâcere ev amile hayren... (5), rakam: 5070.

¹⁸ el-Buhârî, Bedu'l-Halk (59), bâbu mâ câe fî kavlihî Teâlâ ve huve'llezî... (1), rakam: 3192. Bu hadis münasebetiyle bir hususa değinmek faydalı olacaktır: Mustafa Ertürk doktora çalışmasının sonuç bölümünde "hemen hemen herkesin dikkatini çekmemiş bir hususun altını çizmek gerekecektir" diyerek "yanlış değerlendirilen bir rivayete" temas eder. Değerlendirmesine göre Ebû Saîd ve başka ravilerin Hz. Peygamber birgün hutbede, ikinci vaktinde, güneşin batışına kadar kıyamete kadar olacak hadiselerden bahsetti dediği şeylerin yaygın kanaatin aksine, gelecekte meydana gelecek olaylarla ve hadiselerle alakası yoktur. Bilakis bu rivayetlerde "insan fitratında olan ve insan psikolojisini tahlil eden, insandaki kötü yönleri iyiye tebdil etmeyi tavsiye eden ifadeler görmekteyiz. Hz. Peygamberin anlattıkları tamamen insandaki tabîî hallerin, fitrî özelliklerin kıyamete kadar devam edeceğini

şeyleri söyleyen Huzeyfe bin el-Yemân'ın sözü de bunu teyid etmektedir: "Tanıdığı insanı görmeyip daha sonra rastladığında tanıyan insan gibi unutmuş olduğum bazı şeyleri gördüğümde (hatırlayıp) tanıyorum."¹⁹ Şu hadis konumuzla ilgili misal olabilir:

a) Hz. Ömer anlatıyor: "... Birgün Hz. Peygamberin yanında oturuyorken bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı birisi çıkageldi... ve şöyle dedi: "Yâ Muhammed! Bana İslamı anlat." Rasûlüllah (ona) şöyle buyurdu: "İslam Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın rasûlü olduğuna şahadet etmen, namazı kılman, zekatı vermen, ramazan orucunu tutman, gitmeye gücün yeterse Beyt'i haccetmendir." Adam "doğru söyledin" deyince, hem sorup hem de tasdik etmesine şaşırarak. Sonra "bana imanı anlat" dedi. Rasûlüllah ona şöyle buyurdu: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe inanmandır. Kadere: hayrına ve şerrine iman etmendir." (Adam yine) "doğru söyledin" dedi.²⁰

Bu hadisin diğer tariklerine baktığımızda ziyadeler ve noksanlıklar taşıdıklarını görürüz. Bunlardan bir kaçışunlardır:

b) Hz. Ömer anlatıyor: ... Şöyle dedi: "Ya Muhammed! İslam nedir?" Rasûlüllah (ona) şöyle buyurdu: "İslam Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın rasûlü olduğuna şahadet etmen, namazı kılman, zekatı vermen, haccetmen, umre yapman, cünüpluktan yıkanman, abdesti tamamlaman ve ramazan orucunu tutmandır." (Adam) "bunu yaptığımda ben müslüman mıyım" diye sordu. Rasûlüllah "evet" buyurdu. (Bu sefer) "yâ Muhammed! İman nedir" diye sordu. Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inanmandır. Keza cennete, cehenneme, mizana inanmandır. Ölümünden sonra dirilmeye iman etmendir. Kadere: hayrına ve şerrine inanmandır..."²¹

c) Hz. Ömer anlatıyor: ... İman nedir diye sordu. Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Allah'a, meleklerine, cennete, cehenneme, ölümünden sonra dirilmeye, kaderin hepsine inanmandır..."²²

d) Abdullah bin Ömer anlatıyor: Sordu: "İslam nedir?" Rasûlüllah (ona) şöyle buyurdu:

göstermektedir..." Bkz. *Fiten Hadisleri*, s. 295-6. Öyle anlaşılmalı dediği yönden hadise yaklaşım yöneltilen bir tenkid için bkz. Fazlur Rahman, *Metodoloji*, s. 66

Kanaatimizce hadisin manasını bu şekilde yorumlamak uygun olmayacaktır. Çünkü Hz. Peygamberin müstakbelde olacak herşeyi haber vermiş olması düşünülemez anlayışıyla hadise yaklaşmak yerine Hz. Peygamberin sahip olduğu bilgilerle Hz. Adem'den o güne kadar ki dünya tarihini, inanan insanlarla inanmayanların mücadelesini ve müminlerin bu olaylardaki yerlerini, rableriyle olan iribatlerini anlattıktan sonra gelecek için müminler ve kafirler açısından genel bir panorama çizdiğini, hak-batıl mücadelesinin devam edeceğini, müminlerin karşılaşacakları dünyevi sıkıntılarda nasıl bir tavır içine girmeleri ve en önemlisi hayatlarını rabbin razı olduğu şekilde her devirde nasıl geçirmeleri gerektiğini anlatmış ve en nihayet kıyametin kopması ile ahiret aleminin halini miracta gördükleri ve rabbin kendisine sağladığı bilgilerle net olarak sunmuş olabilir. Çünkü ahiret alemi Hz. Peygamberin hadislerinde oldukça müşahhas hale getirilir. Bunlar âfâkî anlatılacak hususlar değildir. Ayrıca yukarıda verdiğimiz hadisin metnine bir daha göz atılacak olursa Hz. Peygamberin yaratılıştan başladığı, cennetliklerin cennete, cehennemliklerin de cehenneme girişine kadar herşeyi anlattığından bahsedilmektedir. Bu da Ertürk'ün bahsettiği gibi insan psikolojisine hasredilmiş bir hutbe olmamalıdır. Nitekim hadisin diğer tariklerindeki ifadelerle, şarihlerin yorumlarına bakıldığında durumun farklı olduğu anlaşılır.

İlgili yerlere bakıldığında, bizim dahi Hz. Peygamberin kendisiyle kıyamet arasında neler olacağına dair anlattıklarında zorlama tevile gittiğimiz düşünülebilecek, şarihlerin bu hadisi Hz. Peygamberin mucizelerinden kabul ettikleri ve herşeyi haber verdiğini kabul ettikleri görülecektir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI/431-2.

¹⁹ Ahmed bin Hanbel, V/385, rakam: 23334.

²⁰ Muslim, el-İmân (1), bâbu beyâni'l-imâni ve'l-İslam... (1), rakam: 1.

²¹ İbn Belbân, *İhsân*, I/397-9, rakam: 173.

²² Ahmed bin Hanbel, I/27, rakam: 184.

"Namaz kılmak, zekat vermek, Beyt'i hacetmek, ramazan ayını oruç tutmak, cünüpluktan yıkanmaktır..."²³

e) Abdullah bin el-Abbâs anlatıyor: "...Cennete, cehenneme, hesaba, mizana iman etmendir..."²⁴

4-Ravinin hadisi ihtisâr etmesi:

Sahabi her hangi bir durum sebebiyle hadisin bir kısmını rivayet ederken başka bir zaman diğer bir bölümünü veya tamamını rivayet edebilmekteydi. Aynı durum daha sonraki ravilerde de söz konusu olabilmekteydi. Ancak hadisi bu haliyle işiten ravi hadisin tamamını bu kadar zannetmektedir. Ebû Hureyre'den gelen Zu'l-Yedeyn hadislerinin tariklerinde bu durum açıkça görülür.

a) "Hz. Peygamber öğleni iki rekat kıldı. Kendisine iki rekat kıldığı söylenince iki rekat daha kıldı, daha sonra selam verip iki secde yaptı."²⁵

b) "Rasûlullah iki rekatta namazdan ayrıldı. Zu'l-Yedeyn kendisine "namaz kısaldı mı yoksa unuttunuz mu yâ Rasûlellah" dedi. Rasûlullah ta "Zu'l-Yedeyn doğru mu söylüyor" diye sordu. İnsanlar evet deyince Rasûlullah kalktı ve diğer iki rekatı kıldı. Sonra selam verdi, tekbir getirip diğer secdeleri gibi veya daha uzunca secde etti, ardından başını secdeden kaldırdı."²⁶

c) Hz. Peygamber akşam kılınan namazlardan birisini iki rekat olarak kıldı. -Muhammed diyor ki: Ağırıklı olarak ikinci olduğunu zannediyorum.- Peşinden selam verdi. Daha sonra mescidin önünde bulunan kütüğe doğru yürüdü ve kızgın bir şekilde elini üzerine koydu. Cemaat içinde Ebûbekr ve Ömer de vardı. (Kızgınlığı sebebiyle) Hz. Peygamberle konuşmaktan korktular. Cemaatin acelecileri "namaz kısaldı mı" diye (söylene)rek dışarı çıktılar. Rasûlullah'ın Zu'l-Yedeyn diye hitap ettiği bir adam "unuttunuz mu yoksa kısaldı mı" diye sordu. Rasûlullah ise "ne unuttum ne de namaz kısaldı" dedi. O ise "bilakis unuttunuz" dedi. (Bunun üzerine) Hz. Peygamber iki rekat (daha) kıldı. Sonra selam verdi, tekbir getirip diğer secdeleri gibi veya daha uzunca secde etti, ardından başını secdeden kaldırıp tekbir getirdi. Peşinden başını (tekrar) secdeye koyup tekbir getirdi ve diğer secdeleri gibi veya daha uzunca secde etti. Ardından başını secdeden kaldırdı ve tekbir getirdi."²⁷

Bu hadisteki farklılıklar Ebû Hureyre'nin değişik zamanlarda hadisi belli oranlarda anlatmış olabileceği ihtimalini uyandırmaktadır. Bu daha sonraki ravilerin hadisi ihtisar etmeyi düşünmelerinden de kaynaklanabilir.

Bunun yanında el-Buhârî'de görüldüğü gibi hadis musannifleri kendi metodlarına göre hadisleri taktî edip çeşitli bablara dağıtabilmektedir.

5-Ravinin hadisin bir kısmını işitmesi:

Sahabenin bir kısmı bazan Rasûlullah konuşmaya başladıktan sonra huzura giriyor veya anlatılırken yanından ayrılmak durumunda kalıyordu. Bazıları ise hadisi başından sonuna kadar dinliyordu. Herkes kendi dinleyebildiği kadarını aktardığında ise ortaya farklı rivayetler çıkmaktaydı. (Aynı durum sonraki raviler için de söz konusudur). Cibrîl hadisi buna misal

²³ Ahmed bin Hanbel, I/52, rakam: 374. Abdullah önceki iki rivayette olayı babasından naklederken bu hadiste kendisi orada hazır bulunmuş gibi anlatmaktadır.

²⁴ Ahmed bin Hanbel, I/319.

²⁵ el-Buhârî, el-Ezân (10), bâbun hel ye'huzu'l-imâm... (69), rakam: 715.

²⁶ el-Buhârî, el-Ezân (10), adı geçen bab, rakam: 714.

²⁷ el-Buhârî, es-Sehv (22), bâbu men yukebbiru fî secdeteyi's-sehv (5), rakam: 1229.

olabilir.

a) Hz. Ömer anlatıyor: "...Birgün Hz. Peygamberin yanında oturuyorken bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı birisi çıkageldi... Sonra o zat (Cibrîl) gitti. Ben bir müddet öyle bekleyip durdum. -Bazı rivayetlerde ise üç gün sonra Rasûlullah ile karşılaştığı geçer.- Rasûlullah bana "ey Ömer! Soru soranın kim olduğunu biliyor musun" diye sordu. Ben "Allah ve rasûlü daha iyi bilir" dedim. Rasûlullah "o Cibrîl idi. Dininizi öğretmek için size geldi."²⁸

b) Ebû Hureyre anlatıyor: "...Daha sonra o zat (Cibrîl) gitti. Hz. Peygamber "onu geri döndürün" buyurdu fakat hiçbirşey göremediler. Rasûlullah şöyle buyurdu: "Bu Cibrîl idi. İnsanlara dinlerini öğretmek için geldi."²⁹

Bu iki rivayet gözününde bulundurulduğunda Hz. Peygamberin gelenin Cibrîl olduğunu söylediği iki vakit arasında zaman farkı vardır. Birisinde Hz. Peygamberin hemen, diğerinde ise üç gün sonra Cibrîl olduğunu söylediği görülür. Eğer Hz. Ömer'in üç gün sonra Rasûlullah ile karşılaştığı rivayetini (ve bu arada gelenin Cibrîl olduğuna dair bu mühim haberi duymadığını) kabul edecek olursak, Hz. Ömer'in olayın akabinde herhangi bir sebeple hemen ayrıldığını, bir arkadaşıyla Medine'nin dışından nöbetleşe gidip geldiği için de Hz. Peygamber ile ancak üç gün sonra karşılaşabildiğini düşünebiliriz. Ebû Hureyre ise Rasûlullah'ın yanından ayrılmadığı için olayı takip eden zamana da şahit olmuştur denebilir.

6-Soru soruların çok olmasından kaynaklanan cevapların çokluğu:

Rasûlullah anlatacağı insanların zihinlerine yerleşsin diye çok defa bir soru sorar, cevabı aldıktan sonra anlatmak istediği hususu beyan ederdi. Bunun en güzel misallerinden birisi de veda haccında yaşanmıştır. Rivayetlere bakıldığı zaman Rasûlullah'ın sorduğu soruya verilen cevapların değişik olduğu görülür. Bunu o an binlerce insanlardan oluşan büyük kalabalık içinde bulunanların kendi çevresindekilerin verdiği cevabı işittiğine yorabiliriz. Rasûlullah'ın bir kez yaşanmış olan veda haccında sormuş olduğu "bugün hangi gündür", "bu şehir hangi şehirdir", "bu ay hangi aydır" sorularına almış olduğu cevabın rivayetlerde şu şekilde farklılık arz ettiğini görüyoruz:

a) Rasûlullah "bu hangi gündür" buyurdu. Onlar "mukaddes bir gündür" dediler. "Bu hangi şehirdir" buyurdu. Onlar "mukaddes bir şehirdir" dediler. "Bu hangi aydır" buyurdu. "Mukaddes bir aydır" dediler.³⁰

b) Rasûlullah "bu hangi gündür biliyor musunuz" buyurdu. Bizler "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir" dedik.³¹

c) Rasûlullah "bu gününüz hangi gündür" buyurdu. Bizler sükût ettik, zannettik onu başka bir isimle isimlendirecek. Rasûlullah "kurban değil midir" buyurdu. Bizler "evet" dedik. Rasûlullah "bu ayınız hangi aydır" buyurdu. Bizler sükût ettik, zannettik onu başka bir isimle isimlendirecek...³²

d) Rasûlullah "bu hangi gündür" buyurdu. "Kurban güntüdür" dediler...³³

²⁸ Muslim, el-İmân (1), bâbu beyâni'l-îmâni ve'l-İslam... (1), rakam: 1. Rasûlullah ile üç gün sonra karşılaştığına dair rivayetler için bkz. Ebû Dâvûd, es-Sunne (34), bâbun fi'l-kader (17), rakam: 4695; et-Tirmizî, el-İmân (41), bâbu mâ câe fi yasfi Cibrîl... (4), rakam: 2610; İbn Mâce, el-Mukaddime, bâbu'l-îmân (9), rakam: 63.

²⁹ el-Buhârî, el-İmân (2), bâbu suâli Cibrîle'n-Nebî ani'l-îmân... (37), rakam: 50.

³⁰ el-Buhârî, el-Hac (25), bâbu'l-hutbeti eyyâme Minâ (132), rakam: 1739.

³¹ el-Buhârî, el-Hac (25), bâbu'l-hutbeti eyyâme Minâ (132), rakam: 1741.

³² Ahmed bin Hanbel, V/37, rakam: 20409; V/40, rakam: 20441. Konuyla ilgili başka misal bulmak zordur.

³³ İbn Mâce, el-Menâsik (25), bâbu'l-hutbe yevme'n-nahr (76), rakam: 3058. Şüphesiz bu rivayet misal olarak her

7-Ravinin hata etmesi:

Rivayetler arası farklılığın en büyük sebebi hiç şüphesiz ki ravilerin hatalarıdır. Her insan için söz konusu olduğu gibi, raviler de zaman zaman rivayetlerinde yanlışlar, bir hadisi başka bir hadise idrac, tashîf (tahrîf) etmişler, yanlış anlamışlardır. Bu gibi durumlar rivayetlerinin kendilerinden daha sika ravilerin rivayetlerine karşılaştırmak suretiyle anlaşılmaktadır.

Şu'be'nin (160/777) rivayet ettiği hadiste Abdullah bin Mes'ûd (32/652) Rasûlüllah'a hangi amelin Allah'a daha sevimli geldiğini sorar. Rasûlüllah "vaktinde kılınan namaz" buyurur.³⁴ Şu'be'den hadisi rivayet edenler bu şekilde rivayet etmiştir. Ancak bazıları yine Şu'be tarihiyle şaz olarak "ilk vaktinde kılınan namaz" şeklinde rivayet etmişlerdir.³⁵ İbn Hacer (852/1448) Şu'be'den rivayet edenlerin itifakla bunu "vaktinde kılınan namaz" diye rivayet ettiklerini, "ilk vaktinde kılınan namaz" şeklinde rivayet edenin ikisini sanki aynı manada sandığını söyler.³⁶

8-Arapçanın kendisinden kaynaklanan sebepler:

Yazılanı yanlış okumak sebebiyle hadislerin bir kısmının oldukları gibi aktarılmasında zorluklar çekilmiş, farkına varmadan değişiklikler yapılmıştır. (Tashîf=tahrîf). el-Batalyevsî'nin (521/1127) ifadesiyle, dilin kendisinden kaynaklanan durum da manayla rivayete sebebiyet vermiştir. Zira harekelemenin yapılmamasından dolayı kelimeler çeşitli şekillerde okunabilmektedir. Bazan bir harekeyi değiştirmek hadisin manasını tamamen değiştirebilir ve yeni manasıyla hadis İslamın ruhuna uygun ise ravi diğer ihtimali düşünemeyerek okuduğu (hatta anladığı) gibi rivayet edebilir. Bu da hadisin asliyetini kaybetmesine sebebiyet verir. el-Batalyevsî buna güzel bir örnek te verir: "Lâ yuktel Kureşiyun sabran ba'de hâze'l-yevm." Buradaki yuktel kelimesi cezm ile okunduğunda "bundan sonra hiçbir Kureşli sabır yoluyla (ölünceye kadar hapiste tutulmakla) öldürülmesin" manasına gelmekte, merfu olarak okunduğunda ise "öldürülmeyecektir" olmaktadır.³⁷

Bununla bağlantılı olarak kelimelerin bazan birbirine zıt anlamlar ihtiva etmesi de manayla rivayetin problemlerinden birisidir. Ravi hadiste geçen kelimeyi iki manasından birisini tercih ederek anlar ve daha sonra lafzı değiştirerek rivayet ederse bunu tesbit etmek oldukça zorlaşır. Şu hadis bu konuda güzel bir misaldir: "Bıyıkları kısaltın, sakalları uzatın."³⁸ Burada geçen e'fû kelimesi hem uzatın hem de kısaltın manasına gelmektedir.³⁹

9-Yalan söylemek:

Rivayetler arasında farklılık arzettiğinden nadir sebeplerden birisi de ravinin hadise birşeyi kendisinden katmasıdır. Hz. Peygamber bir hadislerinde "kazanana hediye verilen müsabaka sadece develerle, oklarla ve atlarla yapılır"⁴⁰ buyurmaktadır. Halife el-Mehdî'nin güvercinlerle oynadığını gören Ğiyâs bin İbrâhîm en-Nehâf ona hemen bir ilavede bulunur ve hadisi şu hale

yönüyle tatmin edici değildir. Çünkü Rasûlüllah'ın soruları da far'lılıklar arz etmektedir.

³⁴ Bkz. el-Buhârî, Mevâkîtu's-Salât (9), bâbu fadli's-salâti li vak'ihâ (5), rakam: 527.

³⁵ Bkz. ed-Dârekutnî, I/246, rakam: 4; el-Hâkim, *Mustedrek*, I/188-9, rakam: 676.

³⁶ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II/191, rakam: 527.

³⁷ Bkz. el-Batalyevsî, *Tenbîh*, s. 185. Hadis için bkz. Muslim, el-Cihâd (32), bâbun lâ yuktelu Kureşiyun sabren ba'del-feth (33), rakam: 88.

³⁸ Ahmed bin Hanbel, II/229, rakam: 7135.

³⁹ Bkz. el-Batalyevsî, a.g.e., s. 176-7.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, el-Cihâd (9), bâbun fi's-sebak (67), rakam: 2574.

getirir: "Kazanana hediye verilen müsabaka sadece develerle, oklarla, atlarla ve kanatlılarla yapılır."⁴¹

C-ULEMANIN MANAYLA RİVAYETE BAKIŞI:

Hangi meslek erbabından olursa olsun bütün müminlerin gönülden istedikleri Rasûlün güzel sözlerinin fem-i saâdetlerinden döküldüğü gibi bizler ulaşmasıdır. Açılan kitaptaki hadis Hz. Peygamberin ağzından çıktığı şekliyledir diye insanların içlerine tarifi imkansız bir hoşnudluk gelmesidir. Ancak bunun mümkün olmayışı, beşeri beşer olarak kabul ettiğimiz kadar bir gerçektir. Manayla rivayet hususunda ihtilaf etmelerine rağmen bütün alimlerin birinci derecede arzuladıkları hadislerin lafızlarının aynen muhafaza edilmesiydi. Bu sebeple manayla rivayete cevaz verenler dahi "evlâ ve güzel olan hadisi kendi lafzıyla ve tam olarak rivayet etmektir, çünkü en emniyetlisi budur" diyorlardı.⁴²

Bu tür rivayetlere karşı nasıl bir yaklaşım sergileneceği hususunda alimlerin bakışları farklı olmuştur. Büyük çoğunluk bazı şartlarla kabul ederken, kabul etmeyenler de vardır. eş-Şevkânî (1250/1834) pekçok konuda yaptığı gibi manayla rivayet konusundaki görüşleri de sınıflandırmıştır. Bunlar sekiz başlık altında toplanmaktadır:

1-Lafızların manalarını bilen kimse için manayla rivayet caizdir. Bilmeyen için caiz değildir.

Manayla rivayete cevaz verenler de bazı şartlar öne sürerler:

a) Kuûd yerine culûs veya tersini getirmek gibi müterâdif kelimeyi zikretmek şartıyla manayla rivayete cevaz verenler.

b) Kapalılık ve açıklıkta eşit olan bir kelimenin getirilmesini şart koşanlar. Âm yerine hâs, mutlak yerine mukayyedi getirmemek veya tersi gibi.

c) Kendileriyle ibadet yapılan lafızların aynen nakledilmesini şart koşanlar. İstiftah tekbiri, teşehhüd duası gibi.⁴³

d) Nakledilen hadisin müteşâbih cinsinden olmamasını şart koşanlar. Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla ilgili hadisler gibi.

e) Hadis cevâmiu'l-kelimden olmamalı diyenler.

f) Hadisin uzun hadislerden olmasını, kısa hadislerden olmamasını şart koşanlar.⁴⁴

2-Manayla rivayeti kesinlikle kabul etmeyenler.

3-Tevîl imkanı olmayan hadislerin manayla rivayetine cevaz verip, tevîl imkanı bulunanlara cevaz vermeyenler.

4-Ravinin hadisi ezberleyip ezberlememesi arasında fark gözetenler. Bunlar ravi hadisi ezberlemişse başka lafızlarla rivayet etmesine cevaz vermeyip ezberlememişse manayla rivayetine cevaz verirler.

⁴¹ Bkz. el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII/324, rakam: rakam: 6767. Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Cezâirî, *Tevcih*, s. 339 vd.; el-Kudât, *Esbâb*, s. 5-31; Hasen, *Nakd*, I/318-25.

⁴² el-Hatîb, *Kifâye*, s. 200; ez-Zebîdî, *Bulğa*, s. 195; İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 95; el-Esnevî, *Nihâye*, III/211; Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/168; el-Buhârî, Abdülazîz, *Keşfu'l-Esrâr*, III/111; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/147.

⁴³ eş-Şevkânî bu şartın gerekli olduğunu, bunda icma olduğunu söylendiğini aktarır.

⁴⁴ eş-Şevkânî bunu makul karşılamaz. Birinci madde ve muhtevası ile ilgili olarak bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr*, IV/356-7.

5-Emir ve nehiy ifade edenlerle diğer haberler arasında ayırım yapıp, emir ve nehiy ifade edenlerin manayla rivayetine cevaz verip diğerleri hususunda farklı farklı düşünenler.⁴⁵

6-Muhkemle diğerleri arasında ayırım yapanlar. Muhkem olanların manayla rivayetine cevaz verip muhkem olmayanlarınkine cevaz vermeyenler.

7-Hadisın manası içindeki bir cümlede ise ve bu cümle aynı lafızlarla aktarılmadığında bakan kimse hadisi anlayamayacaksa, bu kısmın aynen nakledilmesi şartıyla manayla rivayete cevaz verenler.

8- İhticac ve fetva için zikredilenle rivayet gayesiyle zikredilenler arasında fark görenler. Bunlar ihticac ve fetva için hadisin manayla zikredilmesine cevaz vermişler, rivayet için manayla zikredilmesine ise cevaz vermemişlerdir.⁴⁶

D-MANAYLA RİVAYETE CEVAZ VERENLER:

Sahabeden Hz. Aişe (57/677), İbn Abbâs (68/687), Hz. Ali (40/660), İbn Mes'ûd (32/652), Enes bin Mâlik (93/712), Ebu'd-Derdâ (35 civarı/655), Ebû Hureyre'nin (59/679) manayla rivayete cevaz verdikleri nakledilmektedir.⁴⁷ Nitekim yine sahabeden Vâsile bin el-Eska'nın (83/702) "sizlere hadisi manayla rivayet ettiğimizde bu sizin için yeterli olur" dediği⁴⁸, Ebû Saîd el-Hudrî'nin de (74/693) "bizler Hazreti Peygamberin yanında oturuyor, bazan on kişi oluyor hadis dinliyorduk. Bizden iki kişi bile aynı lafızla aktarmıyordu ancak manalar birdi" dediği rivayet edilmektedir.⁴⁹ Ancak bu rivayetler hakkında tereddütler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Receb Hz. Aişe, Ebû Saîd el-Hudrî ve İbn Abbâs'tan manayla rivayete cevaz verdiklerine dair nakledilen haberlerin senedlerinde problem olduğunu söyler.⁵⁰

1-Hanefîler:

Hanefî usûl kitaplarına göz attığımızda onların manayla rivayete caiz dediklerini görmekteyiz. Örneğin el-Pezdevî (482/1089) bunlardan birisidir.⁵¹

Onlar manayla rivayete cevaz vermekle birlikte ravide aradıkları bir şart vardır: Ravinin

⁴⁵ Bkz. es-Schâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/139.

⁴⁶ eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, I/234-9. Zikredilen görüşlerin bir kısmı farklı olmakla beraber bkz. es-Schâvî, a.g.e., III/138-43; İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 94-5; ez-Zerkeşî, a.g.e., IV/356-61; el-Cezâirî, *Tevcih*, s. 306-8; Yatkin, *Hadislerin Mana ile Rivayeti ve Neticeleri*, s. 17-21. Ali bin İsmail el-Ebyârî'nin (618/) üçlü taksimatı hususunda da bkz. ez-Zerkeşî, a.g.e., IV/357.

⁴⁷ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 240; İbnu's Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 214; el-İrâkî, *Fethu'l-Muğîs*, s. 262; en-Nevevî, *İrşâd*, s. 156; İbnu'l-Mulakkîn, *Muknî*, I/375; es-Schâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/148; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/157; el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdir*, II/356; el-Kâsımî, *Kavâid*, s. 229. Bu tür rivayetlerin en azından bir kısmının ihtiyatlı karşılanması gerekiyor. Çünkü burada Ebû Hureyre'nin manayla rivayete cevaz verdiği geçerken, cevaz vermeyenlerde geleceği üzere cevaz vermediği de geçmektedir.

⁴⁸ Bkz. el-Buhârî, *Kebîr*, VI/514, rakam: 3161; ed-Dârimî, el-Mukaddime, bâbu men rahhasa fi'l-hadîs izâ esâbe'l-ma'nâ (31), rakam: 315; et-Tirmizî, el-İlel (51), V/701; İbn Receb, *Şerh*, I/425; İbn Abdilber, *Câmi*, I/341, rakam: 458; el-Kurtubî, *Câmi*, I/412; el-Hâkim, *Mustedrek*, III/569, rakam: 6421; ez-Zehabî, *Nubelâ*, III/385, rakam: 57; el-Hatîb, *Kifâye*, s. 239-40; es-Schâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/144; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/153; er-Râme'î, *Muhaddis*, s. 533, rakam: 685 (size manayla rivayet edildiğinde şeklinde).

⁴⁹ el-Hatîb, *Kifâye*, s. 240. Ebû Saîd el-Hudrî kendisine hadisleri bizden çok daha güzel rivayet ediyorsunuz denince de şöyle der: "Mana bir olduktan sonra bir beis yoktur." Bkz. İbn Abdilber, *Câmi*, I/345, rakam: 466.

⁵⁰ Bkz. İbn Receb, *Şerh*, I/429.

⁵¹ el-Pezdevî bunun delillerini de zikreder. Bkz. el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III/112-21.

fıkha vukûfu ve ictihada ehliyeti ile bilinen bir kişi olması (Şeriatta fıkıh bilgisinin olması).⁵² Bu nitelikte olmayan ravinin rivayet ettiği kıyasa ve şerî esaslara aykırı ise onunla amel edilmez, o konuda kıyasa ve İslam hukukunun genel prensiplerine göre hüküm verilir.⁵³ Hanefîlerin burada gözettikleri, bu vasıfta olmayan ravinin kullandığı ifadenin Rasûlüllah'ın muradını karşılamamış olması endişesidir.

Ancak görülen o ki Hanefîler fıkıh bilgisini muhkem haberlerde aramamaktadırlar. Nitekim el-Pezdevî ve es-Serahsî (490/1097) hangi haberde ne vasfı aranacağını şu şekilde özetlemektedir: "Haber muhkem, zâhir, muşkil, muşterek, mucmel, müteşâbih veya cevâmiu'l-kelim'den olabilir.

a) Muhkeme gelince, bunların manası kapalı değildir ve kullanıldığı mana dışında başka manaya ihtimali olmaz. Kelimelerin kullanım sahasındaki manalarını ve yönlerini bilen kimse için manayla rivayet caizdir. Çünkü lafız muhkem müfesser olduğunda ilim ehlinin dilin kullanım yönünde hataya düşmeyeceğinden emin olunur ve bu şekilde manayla rivayet etmek ruhsat olur. Nitekim Rasûlüllah Kur'ân-ı Kerîm için bile yedi harf üzere indirildiğinden bahsederek nazmı muciz olmasına rağmen onda dahi bir nevi ruhsat olduğuna işaret etmiştir.

b) Zâhire gelince, bunlar gözüken manası dışında başka manaya da muhtemeldirler. Kelimelerin kullanımındaki manalarını bilmenin yanında Şeriatin fıkıh bilgisine sahip kimse için bunların manayla rivayeti caizdir. Bu vasıfta olmayan bir kimsenin hususiyet veya mecaz gibi ihtimali bulunan lafzı ihtimali olmayan bir manaya hamlêtmesinden emin olunmaz. Ayrıca ihtimal olan yön hadisteki murad olabilir. Belki de o manayla rivayetiyle ifadeyi umuma çevirerek fıkıh ve şeriat yönüyle lafzın manasını bozacaktır.

c) Muşkilte muştereke gelince; bunların manayla nakli kesinlikle caiz olmaz. Çünkü bu tür ifadelerdeki murad ancak tevil ile anlaşılır ve tevil yoluyla bunlarla amel edilir. Tevile gelince kıyas gibi bir nevi re'ydur. Bir kimsenin tevili ise başkasına delil olmaz.

d) Mucmele gelince: Bunun manayla nakli düşünülemez zira manası ancak başka bir delille ve açıklamayla anlaşılır. Muteşâbih te böyledir, önü kapalıdır ve bizden bunun manasının peşine düşmememiz istenmiştir, bu durumda manayla nakli nasıl düşünülebilir?

e) Cevâmiu'l-kelim ifadelerine gelince, bazı Hanefî alimler zâhir için zikredilen şartla beraber bunların manayla rivayetini cevaz vermişlerdir. Ancak el-Pezdevî ve es-Serahsî (490/1097) cevâmiu'l-kelim'in Rasûlüllah'a ait bir hususiyet olduğunu, bu sebeple manayla rivayetinin doğru olmayacağını belirtirler. Bunların birçok manayı ihtiva etmiş olduğundan, manayla nakleden kimsenin hatasından emin olunmayacağını, herkesin kendi kapasitesine göre bundan birşey anlayacağını söylerler.⁵⁴

2-Mâlikîler:

Hadisçiler ve diğer fakihler gibi Mâlik'in de (179/795) hadislerin lafızlarıyla rivayetini son derece önem verdiğini görmekteyiz. Nitekim o "Rasûlüllah'ın hadisini işittiğin gibi aktar, başkasının sözünü ise manayla rivayet etmende bir beis yoktur" demekteydi.⁵⁵ Yine o "Rasûlüllah'ın hadisine gelince aynı lafızlarla nakledilmesini seviyorum" diyor⁵⁶, hadislerde

⁵² Bkz. el-Ensârî, *Fevâtiḥ*, II/166.

⁵³ Bkz. Şa'bân, *Usûl*, s. 77; Bedrân, *Usûl*, s. 97.

⁵⁴ Bkz. el-Pezdevî, Abdülazîz el-Buhârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'ı içinde, III/116-22 (el-Buhârî'nin buradaki şerhleri de oldukça doyurucudur); es-Serahsî, *Usûl*, I/356-7. Keza bkz. el-Ensârî, *Fevâtiḥ*, II/167. Şâfiî alimi el-Esnevî'nin benzer açıklamaları için de bkz. *Nihâye*, III/212-3.

⁵⁵ el-Hatîb, *Kifâye*, s. 223.

geçen te, ye ve benzeri harflerin bile aynen korunması hususunda çok hassas davranmaktaydı.⁵⁷

Mâlik'in lafızlar üzerindeki bu hassasiyeti bazılarınca manayla rivayete cevaz vermediği şeklinde algılanmış ve bu şekilde nakiller yapılmıştır.⁵⁸ Bunu değerlendiren Mâlikî usûlcüsü el-Bâcî (474/1081) İmam Mâlik'ten hadisin mutlaka aynı lafızla rivayet edilmesinin nakledildiğini ancak bununla hadis bilgisi yeterli olmayan kimseyi murad ettiğini zannederim der. Çünkü *el-Muvatta*'da lafızları farklılıklar arz eden aynı hadisleri bulmaktayız bu da manayla rivayetin caiz olduğuna delalet eder, diye de ekler.⁵⁹

Iyâz da (544/1149) Mâlik'ten rivayet edilen, onun lafızlara sadık kalınarak rivayet edilmesi hususundaki katılığını lafızlara sadık kalınarak rivayet etmenin müstehab oluşu olarak değerlendirildiğini aktarır. İmam Mâlik'ten, ravi ilim ehli, lafızların kullanım yerlerini değerlendirebilen, manalarını ve ne manada nerede kullanıldıklarını bilen ve bu hususta yeterli malumatı olan kimşenin manayla rivayetine cevaz verdiğinin nakledildiğini de söyler.⁶⁰

el-Kurtubî de (671/1272) Mâlik'ten manayla rivayete cevaz verdiğinin nakledildiğini fakat bunun mutlak cevaz olmadığını belirtir.⁶¹

Görülen o ki, Mâlik hakkını verebilecek insanın manayla rivayetine cevaz vermekteydi. Nitekim daha sonraki Mâlikî usûlcüleri de bunu benimsemişlerdir.⁶² Örneğin el-Bâcî ravi alim, hâfız (hadis bilgisi yeterli) ve hadisteki muradı kesin bilgiyle anlamış ve de hadiste geçen lafza mutabık bir ifade getirmişse, manayla rivayeti caiz olur, diye söyler.⁶³

3-Şâfiîler:

eş-Şâfiî (204/819) manayla rivayet hususunda şöyle söyler: "Ravi rivayet ettiği hadisin manasını anlayarak rivayet etmeli, hadisin manasına hâlel getirici lafızları bilmeli ve işittiği gibi aynı lafızlarla rivayet edebilmeli, manayla rivayet etmemelidir. Çünkü ravi manaları değiştiren durumları bilmeyen biriye, manayla rivayet ettiğinde bilmeden belki de helali haram yapabilir."⁶⁴

O bu sözleriyle manayla rivayete cevaz verdiğini göstermekte ancak bunu yapacak kimsenin lafızların manalarını ve kullanımını bilen biri olması şartına bağlamaktadır. Başka bir yerde ise görüşünü daha net bir şekilde dile getirir: "Allah Teâlâ kullarına olan merhametiyle, hafızanın hata edeceğini de bildiğinden, kıraatini kolaylaştırmak için Kur'ân'ı yedi harf üzere indirmiştir. Bu durumda lafız değişse de mana yönüyle bir değişme olmamaktadır. Kur'ân'da böyle olduğuna göre, Allah'ın kitabı dışındakilerde manaya zarar gelmedikçe lafzın değişmesinin

⁵⁶ Iyâz, *İlmâ'*, s. 178, 180; İbn Receb, *Şerh*, I/429.

⁵⁷ Bkz. el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412; Iyâz, *İlmâ'*, s. 179; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/155.

⁵⁸ Bkz. Iyâz, *İlmâ'*, s. 178; İbn Receb, *Şerh*, I/429. es-Suyûtî de el-Beyhakî'nin *Medhal*'de böyle naklettiğini söyler. Bkz. *Tedrib*, II/155. Şâfiî usûlcüsü ez-Zerkeşî de böyle bir nakilde bulunur. Bkz. *el-Bahru'l-Muhît*, IV/358.

⁵⁹ el-Bâcî, *İhkâm*, s. 314.-5

⁶⁰ Bkz. Iyâz, *İlmâ'*, s. 178-9. Iyâz'ın Mâlik'in sözünü değerlendirmesi ise aşağıda gelecektir.

⁶¹ Bkz. el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/140.

⁶² Yahya bin Bukeyr'in "bazan Mâlik'ten hadis dinlerdim, sabahki ile akşamki arasında lafız farklılığı olurdu" sözü de onun manayla rivayete cevaz verdiğine bir delildir. Bkz. el-Hafîb, *Kifâye*, s. 245.

⁶³ el-Bâcî, *İhkâm*, s. 314.-5

⁶⁴ eş-Şîrâzî ezbere biliyorsa da kitabından rivayet etmesinin daha ihtiyatlı olduğu için evlâ olduğunu, bununla beraber kitabından değil de hafızasından rivayetininin de caiz olduğunu belirtir. Bkz. eş-Şîrâzî, a.g.e., II/649.

cevaziyeti öncelikle evladır."⁶⁵ eş-Şâfiî bu prensibi getirmek yanında kendisi de manayla rivayette bulunmuştur. ez-Zerkeşî (794/1392) *Muhtasaru'l-Muzenî*'den nakille eş-Şâfiî'nin koyunların zekatıyla ilgili bir hadisi manayla rivayet ettiğini aktarır.⁶⁶

Onun getirdiği bu prensip kendisinden sonraki Şâfiî usûlcülerce benimsenmiştir.⁶⁷ Örneğin İmam el-Gazâlî (505/1111) bu hususta şöyle der: "Hitabın kullanılış yerlerini ve lafızlardaki incelikleri bilmeyen kimsenin manayla rivayet etmesi caiz değildir... Özetle söylemek gerekirse, istinbat ve anlama yönüyle farklılık arz etmeyecek ifadeleri manayla rivayet etmelidir. Bunu da herhangi bir istidlal yoluyla anladığı ve bakan kimselerin ihtilaf edecekleri hadislerde değil de, kesin olarak anladıklarında yapmalıdır."⁶⁸

4-Hanbelîler:

Ahmed bin Hanbel de (241/855) diğer mezhep imamlarıyla ortak hareket ederek işin ehli olan kimsenin manayla rivayetine cevaz vermektedir. O şöyle demektedir: "Hadis hafızları öteden beri manayla hadis rivayet etmektedirler. Manayla rivayet etmek Arap dilini bilen, kelimelerin manalarına vukufiyeti olan, manayı bozan-bozmayan hususlara vakıf kimse için caizdir."⁶⁹

5-Cevaz veren hadisçiler:

İbnu's-Salâh (643/1245) ve el-İrâkî'nin (806/1403) dediği gibi hadisçilerin çoğunluğu manayla rivayete cevaz vermişlerdir.⁷⁰ Nitekim mutekaddimûn hadisçilerden eş-Şa'bî'nin (103/721) manayla rivayete cevaz verdiği⁷¹, el-Hasanu'l-Basrî'nin de (110/728) manaya isabetin yeteceğini söylediği, Vekî'in de (196/811) manayla rivayet genişliği olmasaydı insanlar helak olurdu dediği⁷² nakledilmektedir.⁷³ el-Hasanu'l-Basrî başka bir sözünde insan tabiatını değerlendirerek hadisi aynıyla rivayet etmeye kimsenin gücünün yetmeyeceğini belirtir.⁷⁴

⁶⁵ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 274, rakam: 753; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/152; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/143. es-Sehâvî ondan önce Yahyâ bin Saîd el-Kattân'ın aynı şeyi söylediğini belirtir.

⁶⁶ ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, IV/356.

⁶⁷ Bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/139.

⁶⁸ el-Gazâlî, *Mustasfâ*, I/168. el-Gazâlî aynı sayfada şunu da söyler: "Muhtemel ile muhtemel olmayan, zahir ile daha zahir (ezhar), âm ile daha âm arasındaki farkı bilen alimin anladığında manayla rivayet etmesine eş-Şâfiî, Mâlik, Ebû Hanîfe ve fakihlerin çoğunluğu cevaz vermişlerdir." Keza bkz. el-Amidî, *İhkâm*, II/331; el-Beydâvî, el-Esnevî'nin *Nihâye*'si içinde, III/211.

⁶⁹ İbn Receb, *Şerh*, I/427.

⁷⁰ İbnu's Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 214; el-Ensârî, *Fethu'l-Bâkî*, II/168. el-Pezdevî de aynı şeyi söyler. Bkz. el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III/111.

⁷¹ eş-Şa'bî yanında Amr bin Dînâr, Mucâhid, İkrime, İbrahim en-Nehâî'nin de manayla rivayete cevaz verdiği zikredilmektedir. Bkz. et-Tirmizî, el-İlel (51), V/701; er-Râmehurmuzî, *Muhaddis*, s. 533-4; es-Serahsî, *Usûl*, I/355; el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I/176; el-Cezerî, *Mi'râc*, II/66; el-Esnevî, *Nihâye*, III/215; el-Ensârî, *Fevâih*, II/168; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412; İbn Abdilber, *Câmi'*, I/347, rakam: 470; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/138; el-Kâsimî, *Kavâid*, s. 229.

⁷² et-Tirmizî, el-İlel (51), V/702; el-Esnevî, *Nihâye*, III/215; İbn Receb, *Şerh*, I/426; es-Sehâvî, a.g.e., III/143; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/154. Benzer şeyi el-Hasanu'l-Basrî de demiştir. Bkz. *Fevâih*, II/168; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412.

⁷³ et-Tirmizî, el-İlel (51), V/702; er-Râmehurmuzî, *Muhaddis*, s. 533; el-Hatîb, *Kifâye*, s. 243; el-Kurtubî, a.g.e., I/412; İbn Receb, *Şerh*, I/426. Benzer bir sözü İbn Şihâb ez-Zuhrî de söyler. Bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/144; es-Suyûtî, a.g.e., II/154.

⁷⁴ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 243-4.

Sufyânu's-Sevrî de (161/778) bu hususta şöyle demektedir: "Hadisi işittiğim gibi size aktarıyorum dersem bana inanmayın çünkü manayla rivayet ediyorumdur."⁷⁵

et-Tirmizî (279/892), el-Hatîb (463/1071), en-Nevevî (676/1277), İbnu'l-Mulakkin (804/1401), el-İrâkî (806/1403), İbn Hacer (852/1448), es-Sehâvî (902/1496), es-Suyûtî (911/1505) manayla rivayete cevaz veren bazı hadisçilerdir.⁷⁶ el-Buhârî de (256/870) uygulamalarıyla manayla rivayete cevaz vermektedir. İbn Hacer bir hadisi değerlendirirken şöyle der: "Yahutta el-Buhârî bunu hrfzından yazmış, lafzı gözetmemiştir. Bilindiği gibi onun görüşünce bu caizdir. Muslim ise böyle değildir, çünkü o lafza çok dikkat eder."⁷⁷ Bu sözlerden Muslim'in manayla rivayete cevaz vermediği anlaşılır. Burada Muslim'in lafızlar üzerinde el-Buhârî'den daha titiz durduğuna değinilmektedir. es-Sehâvî'nin belirttiği gibi Muslim *es-Sahîh*'inde ravilerin ihtilaf ettikleri, bir kısmı manayı değiştirmede, bir kısmı ise manayı değiştirmesine rağmen bu ilim dalında yetişmiş insanların fark edeceği lafızlar hatta harflerin farklılığı üzerinde bile son derece durmuştur. Ebû Dâvûd onlardan çok önce de İbn Hanbel aynı şekilde davranmıştır.⁷⁸

Bunlara rağmen Muslim ve diğer hadis erbabı, aynı hususu anlatan farklı rivayetleri eserlerine almaları sebebiyle manayla rivayete cevaz veriklerini fiili olarak göstermişlerdir. Muslim ve diğerleri de buna dahildir.

Manayla rivayete cevaz veren muhaddislerin yaklaşık aynı minval üzere yürümüşler ve manayla rivayet edecek olanın ehil olmasını şart koşmuşlardır.

Bu genel şartlar yanında İbn Hibbân'ın (354/965) ravinin fakih olmasını şart koşması bize oldukça çarpıcı gelmiştir. Ona göre sika ve hafız ravi fakîh değilse hafızasından naklettiği hadisle ihticac edilmez. Çünkü der; görmüş olduğum hafızların çoğu hadislerin tariklerini ve senedlerini ezberlemekle beraber metinlerini ezbere bilmemekte ırlar. Onlarla müzâkere için biraraya gelip oturduğumuzda, hadislerin metinlerinden hadise işaret eden birkaç kelime bildiklerini gördüm. Bu sebeple sika hafız kimse fakih olmayıp hadisi hafızasından naklettiğinde metni ters çevirip manayı değiştirebilir, öyle olur ki haber geldiği manadan uzaklaşabilir. Bilmeden hadiste olmayan birşeyi ona katabilir. Bundan dolayı bu vasıfta olmayan kimsenin haberi benim nezdimde delil olmaz diyen İbn Hibbân kitaptan rivayet etmesi veya naklettiği metin sika ravilerin rivayetlerine uygun olması durumunda makbûldür, der.⁷⁹ Görüldüğü gibi hafızasından nakledecek olan ravinin fakih olmasını, çünkü bu vasfı olmadığı takdirde hadisçilerin çoğu gibi hadisi aslî manasından bilmeden uzaklaşırabileceğinden korkmaktadır.

İbn Receb (795/1393) ise fakihlik şartını uygun görmez ve böyle bir şartı koşmanın el-A'meş gibi muhaddislerin çoğunluğunun hadislerini kabul etmemek manasına geleceğini, hadis metinlerini sağlıklı şekilde rivayet edemediği tesbit edilmiş bir kimsenin tek başına rivayet ettiği hadislerde duraksanmasının ise gayet makul olacağını belirtir.⁸⁰

⁷⁵ el-Hatîb, a.g.e., s. 245; et-Tirmizî, el-İlel (51), V/702; İbn Receb, *Şerh*, I/426; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412.

⁷⁶ Bkz. et-Tirmizî, el-İlel (51), V/701; el-Hatîb, a.g.e., s. 233; en-Nevevî, *İrşâd*, s. 156; İbnu'l-Mulakkin, *Mukni'*, I/372-4; İbn Receb, *Şerh*, I/425, 427; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/138, 143; el-İrâkî, *Fethu'l-Muğîs*, s. 261; İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 95; *Fethu'l-Bârî*, XII/393; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/151-2.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII/169.

⁷⁸ Bkz. es-Sehâvî, a.g.e., III/141. es-Sehâvî burada İbn Hanbel ile Ebû Dâvûd'dan birer misal vermektedir.

⁷⁹ Bkz. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I/93.

⁸⁰ Bkz. İbn Receb, *Şerh*, I/431.

Manayla rivayete cevaz veren el-Hatîb de ilim ehli bir grubun, hadiste geçen kelimenin manası kapalı ve birkaç manaya muhtemel ise, muhaddisin lafzı aynı şekilde rivayet etmesi gerektiğini, ancak manası açık ve malum ise manayla rivayet ederek onun yerine geçecek bir kelimeyi koymasının caiz olduğunu söylediklerini aktarır. Bu durumda ravinin kâme yerine nehada, kâle yerine tekelleme, celese yerine kaade... kullanmasının caiz olduğunu, kendisinin de bu görüşü tercih ettiğini söyler ve bir şart daha ekler: Hazreti Peygamberin hadisini işiten kimsenin işittiği lafzın Arapçada hangi manada kullanıldığını, Rasûlüllah'ın ifadesini dilde kullanılan manada kullanmış olduğunu tesbit etmesi gerekir. Bunu tesbit ettiğinde manayla rivayeti caiz olur. "Hz. Peygamber şu manalara gelen bu lafız içinden şunu kasetmiştir" diyerek nakletmesi durumunda istidlalinde hata yapabilir, bu sebeple hadisi lafzıyla rivayet etmesi gerekir. Böyle yapsın ki, başkaları da hadis üzerinde düşünsünler.⁸¹

el-Hatîb'in zikrettiği hususlar manayla rivayete cevaz verenlerin kabul ettikleri genel prensipler olmuştur. Örneğin İbnu's-Salâh ravi semâ ettiği hadisleri lafızlarına bağlı kalarak değil de manayla rivayet etmek istediğinde, lafızları ve bunların manalarını bilip tanımayan, lafızların manalarını bozan hususları bilmeyen, lafızları değiştirdiğinde mananın ne kadar değiştiğini fark etmeyen bir kimse ise, ihtilafsız olarak bu kimsenin manayla rivayeti caiz olmaz, der. "Fakat bunları bilip tanıyan bir kimse ise, bu, selefin, hadisçilerin, fakîhler ve usûlcülerin ihtilaf ettikleri hususlardan olup çoğunluk buna cevaz vermişlerdir... Kişi bahsettiğimiz hususları bilen ve kendisine ulaşan lafzı hakkıyla yerine getirdiğine kesin eminse, bu durumda en sahîh olan, manayla rivayetin tüm kişilerin sözlerinin naklindedir caiz olmasıdır. Çünkü sahâbenin ve ilk selefin durumu buna şahittir. Onlar çok defa farklı lafızlarla aynı manayı kastederek bir olayı naklediyorlardı. Bunun sebebi de, aradıklarının mana olması, lafızlar olmamasıydı."⁸²

es-Sehâvî de manayla rivayete cevaz veren hadisçilerin görüşünü şöyle özetler: Haber merfu olsun-olmasın, muhtevası bilgi sahibi olmayı veya amel etmeyi gerektirsin, sahabeden, tabiiden veya başkasından gelsin, lafzını ezberlesin veya ezberlemesin, fetva vermek, münazarada zikretmek veya rivayet etmek için nakletmiş olsun, hadisin müradif lafzını zikretsin veya zikretmesin; zikrettiği lafız hadisin manasının dışında bir mana ifade etmedikten sonra hadisin manası kapalı veya açık olsun, zann-ı gâlibi şâriin muradının bu lafızla korunduğu, sınırını aşmadan, istiâreye kaçmadan manasını muhafaza ettiği yönünde ise ve de ravi kendisine ulaşan lafzı tam olarak eda ettiğine inanıyorsa, manayla rivayeti caiz olur.⁸³

es-Suyûtî de manayla rivayet edilecek hadisin cevâmiu'l-kelimden olmamasını şart koşar.⁸⁴

Manayla rivayete cevaz verenlerin görüşleri incelendiğinde genel olarak şu üç şartı aradıkları görülür:

- a) Manayı ifade etme yönünde tercemenin aslından eksik olmaması.
- b) Ziyade ve noksanlık taşımaması.
- c) Manayla rivayet edilen lafzın açıklık ve kapalılıkta aslına müsavî olması.⁸⁵

⁸¹ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 233-4.

⁸² İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 213-4.

⁸³ Bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğis*, III/138.

⁸⁴ Bkz. es-Suyûtî, *Tedrib*, II/156.

⁸⁵ Bkz. er-Râzî, *Mahsûl*, IV/467; el-Cezerî, *Mi'râc*, II/66-7; Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/168.

6-Sûfîler:

Tasavvufun temel kitaplarından *Kâtu'l-Kulûb* müellifi Ebû Tâlib el-Mekkî (386/996) eserinde zikrettiği hadislerin büyük çoğunluğunu mana ile rivayet ettiğini, lafızları birinci planda tutmadığını söyler. Kelimelerin kullanıldığı yerleri, farklı kullanımlarda ifade ettikleri ayrı manaları bildikten, anlamını tahrif etmekten, iki lafız arasında manayı kaydırmadıktan sonra lafızları araştırmanın gerekli olmadığını söyler. el-Mekkî manayla rivayete cevaz verenleri naklettikten sonra görüşünü şu şekilde teyid eder:

"Sahabe Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadislerde ihtilaf etmişlerdir. Kimi hadisi tam rivayet etmiş, kimi özetlemiş, bazıları manayla rivayet etmiş, bazıları da mana değişmiyorsa bunu normal karşılayıp iki lafız arasında değişiklikte bulunmuştur. Onların muradı yalan değildi, hepsinin gayesi doğruluk idi." Müellif Yahya bin Saîd el-Yattan'ın (198/813) sözünü de kendisine delil getirir: "Elimizde Allah'ın Kitab'ından daha yüce birşey yoktur. Onda dahi yedi harf üzere okumaya ruhsat verilmişken, mursal ve maktû' olarak sizlere naklettiğimiz hadislerde beni sıkıştırmayın."⁸⁶

el-Mekkî'nin bu düşünceleri sûfîlerin genel görüşünü yansıtmaktadır. Ancak onların manayla rivayetin şartlarına ne derece uydukları tartışılır.

E-MANAYLA RİVAYETE CEVAZ VERMEYENLER:

Sahabe-i kirâmdan Ömer bin el-Hattâb, Ebû Hureyre, Abdullah bin Amr, Zeyd bin Erkam ve benzeri sahabilerin hadislerin olduğu gibi aktarılmasına son derece riayet ettikleri ve bunu tavsiye ettikleri rivayet edilmektedir.⁸⁷ Usûlcüler nedense onların bunun üzerinde durmalarını manayla rivayete cevaz vermediklerine hamletmişlerdir. Oysa bu herkesin arzuladığı birşeydir, ancak bundan manayla rivayete cevaz vermediklerini çıkarmak zordur.

es-Serahsî bazı hadisçilerin mutlak suretle lafızla rivayet lazım geldiğini söylediklerini aktarırken⁸⁸; el-Cuveynî ve el-Kuşeyrî'nin muhaddislerin kahir çoğunluğunun⁸⁹, el-Gazâlî'nin ise bütün muhaddislerin manayla rivayete cevaz vermediklerini belirtmesi gerçekçi değildir.⁹⁰ Çünkü zikretmiş olduğumuz üzere muhaddislerin çoğunluğu manayla rivayete cevaz verdikleri gibi rivayetleriyle de bunu ortaya koymuşlardır. Nitekim hadisçilerin kendileri de manayla rivayete cevaz vermeyenlerin verenlere göre az olduğunu ifade ederler.⁹¹ Bu şekildeki genel değerlendirmelerin yöresel veya ciddî araştırmaya dayanmayan beyanlar olması ihtimal dahilindedir.

1-Hadisçilerden ve fıkıhçılardan cevaz vermeyenler:

Hadisçilerden cevaz vermeyenler içinde İbn Sîrîn (110/728) zikredilmektedir.⁹² Ancak

⁸⁶ Bkz. el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, I/176-7

⁸⁷ Bkz. er-Râmehurmuzî, *Muhaddis*, s. 538.

⁸⁸ es-Serahsî, *Usûl*, I/355. Keza bkz. er-Râzî, *Mahsûl*, IV/466; el-Cezerî, *Mi'râc*, II/66; el-Pezdevî, Abdülazîz el-Buhârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'ı içinde, III/111.

⁸⁹ Bkz. eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, I/236. Keza bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, IV/358.

⁹⁰ el-Gazâlî, *Menhâl*, s. 279. İmâmu'l-Harâmeyn el-Cuveynî ile el-Kuşeyrî de hadisçilerin kahir ekseriyetinin bu görüşte olduğunu söyler. Bkz. ez-Zerkeşî, a.g.e., IV/359; eş-Şevkânî, a.g.e., I/236.

⁹¹ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 232; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/140; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/151.

⁹² er-Râmehurmuzî, *Muhaddis*, s. 533; es-Serahsî, a.g.e., I/355; el-Cezerî, *Mi'râc*, II/66; el-Amidî, *Ihkâm*, II/331;

araştırmalarımız sırasında ondan farklı rivayetlerin geldiğini görmüş olmamız cevaz verip vermediği hususunda kuşkulamamıza neden olmuştur. Çünkü o "hadisi on kişiden dinliyordum. Hadisin manası bir, lafzi farklı idi"⁹³ derken, kendisine en-Nehaî, eş-Şa'bî gibi zevatın manayla rivayet ettikleri aktarıldığında da şunu söylemişti: "İşittikleri gibi (aynen) rivayet etmiş olsalardı, bu daha güzel olurdu."⁹⁴

Hanefîlerden el-Cessâs Ebûbekr er-Râzî de (370/981) manayla rivayeti kabul etmez ve Abdullah bin Ömer'in de bu düşüncede olduğunu söyler.⁹⁵ el-Kâsım bin Muhammed (107/725), Recâ bin Hayve (112/730) gibi alimler de manayla rivayete cevaz vermeyenlerdendir.⁹⁶

Manayla rivayete farklı bir sahada izin veren İbn Hazm (456/1064), kendisine bir fetva sorulduğunda veya münâzara ettiğinde insanın "Rasûlullah şöyle hüküm vermiştir", "şunu mübah kılmıştır", "şundan nehyetmiştir" şeklinde hadisi manayla aktarmasının caiz olduğunu söyler. Aynı durumun ayetler için de söz konusu olduğunu, insanın ayetin gerektirdiği hususu ve hükmü lafzıyla değil de muhtevasıyla haber vermesinin caiz olduğunu belirtir. Hadisin Rasûlullah'a isnad edilerek rivayet edilmesi durumunda ise lafızlara sadık kalınmasını şart koşar. Bu hususta şöyle söyler: "Hadis rivayet eden veya sözü Hazreti Peygambere nisbet eden ve bununla kendisine Hazreti Peygamberden ulaşan hadisi tebliğ etmeyi murad eden kimsenin, işittiği gibi lafızlarına dikkat ederek etmesi, manaları aynı olsa da bir harfin yerine başka bir harfi koymaması, bir harfi öne alıp başka bir harfi arkaya bırakmaması gerekir; böyle yapmaması caiz olmaz. Aynı durum bir ayeti tilavet etmek, öğrenmek veya öğretmek için söz konusudur, aralarında fark yoktur."⁹⁷

Kâdî İyâz da (544/1149) manayla rivayete cevaz vermeyenlerdendir. O Mâlik'in "Rasûlullah'ın hadisine gelince aynı lafızlarla nakledilmesini seviyorum" ifadesinin lafızlara sadık kalınarak rivayet etmenin müstehab oluşu şeklinde yorumlandığını, bu hususta kimsenin kendisine muhalefet etmediğini söyler ve peşinden de ekler: "Evla olan takat miktarınca aynı lafızlarıyla hadisi rivayet etmektir." İyâz insanların görüşlerinin ve anlayışlarının farklı olduğunu, her bilginin üstünde daha çok bilen bulunacağını, nitekim "nice bilgi sahibi kimseler vardır ki bilgiyi kendisinden daha fakih (anlayışlı) birine aktarmış olurlar" hadisinin de bunu gösterdiğini, hadisi olduğu gibi naklederse hatadan korunmuş olacağını ve kendisine hadis ulaşan herkesin onda ictihad edeceğini, rivayetin sonrakilere asliyetiyle ulaşacağını ve lafızla rivayetin ravi için en güzel, muhaddis için en sağlam yol olduğunu söyler.

İyâz sahabenin aynı hadisi farklı lafızlarla rivayet etmelerinin de delil olmayacağını belirtir. Çünkü onların bu lafızların etrafındaki karîneleri ve hadislerin söylenmesine neden olan olayları bildiklerini, (vakıayı yaşadıkları için) hadislerin manalarını hakikaten anladıklarını ve bu

el-Beydâvî, el-Esnevî'nin *Nihâye*'si içinde, III/211.

⁹³ et-Tirmizî, el-İlel (51), V/701; el-Hatîb, a.g.e., s. 242; İbn Receb, *Şerh*, I/425; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/138; İbn Abdilber, *Câmi'*, I/344, rakam: 464.

⁹⁴ el-Hatîb, a.g.e., s. 242.

⁹⁵ Bkz. el-Ensârî, *Fevâtih*, II/167; ez-Zerkeşî, a.g.e., IV/358; el-Esnevî, *Nihâye*, III/211; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/151; el-Amidî, *İhkâm*, II/331; Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/168.

⁹⁶ er-Râmehurmuzî, a.g.e., s. 535; el-Hatîb, a.g.e., s. 242; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412; et-Tirmizî, el-İlel (51), V/701; İbn Receb, *Şerh*, I/425, 429; İbn Abdilber, *Câmi'*, I/347, rakam: 470; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/154.

⁹⁷ Bkz. İbn Hazm, a.g.e., II/213; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/143.

anladıklarını kendi ibareleriyle aktardıklarını, onların yaptığının şahid oldukları ibarelerin manalarını muhafaza etmek, aktardıkları lafızların ise tercemedan ibaret olduğunu belirtir.⁹⁸

Hadislerin manalarına vakıf alimlerin, o da istiḥād, müzâkere ve delil getirme kabilinden manayla rivayetine İbn Hazm gibi cevaz veren Kâdî İyâz, bu durumlarda dahi mümkün olduğu kadar hadisi lafızıyla rivayet etmenin evla olduğunu, rivayet ederken, hadisi aktarırken ise hayli hayli gerekli olduğunu söyler.⁹⁹

2-Filologların manayla rivayeti değerlendirişi:

Hadislerin ibadetlerde okunmayışının manayla rivayeti doğuran sebeplerden birisi olduğuna daha önce değinmiştik. Bu durum "Arap dili alimlerinin dil kaidelerini tesbit ederken hadisi bir delil olarak kullanmamalarında bir etken olmuştur."¹⁰⁰ Çünkü ravinin manayla rivayet ettiği hadis "Hz. Peygamberin ağzından çıkan ifadeler mi" şüphesini getirdiği için, "nitekim Hz. Peygamber de bu hususta şöyle buyurmuşlardı" diyerek bir hadisi delil olarak getirmek zorlaşmıştır. Dilin kaidelerini koymak durumunda olan İsa bin Ömer (149/766), Sîbeveyh (180/796), Halil bin Ahmed (170/786) gibi nahivcilerin Arapların en fasih konuşanına ait olup olmadığı belli olmayan sözleri delil olarak kullanmamaları elbette makuldü.¹⁰¹

Bu baskın durum yanında ilk nahivcilerin hadislerle istiḥād etmemeleri üç temel sebebe bağlanmaktadır:

a) Hadisler Rasûlüllah'tan işitildiği gibi nakledilmemiş, çoğu mana ile nakledilmiştir. Nitekim aynı şeyin anlatıldığı hadislerdeki lafız farklılıkları bunu açıkça ortaya koyar. Bu durumda lafızların Peygamber Efendimize ait olduğu kabul edilemez. Dolayısıyla hadisleri, şahid ve delil kabul etmek dil hatalarına sebep olabilir. el-Batalyevsî bu hususa dikkat çekerek muhaddislerin çoğunun hadislerin Hz. Peygamberin ağzından çıktığı gibi nakledilmesine ehemmiyet vermediklerini, hadiste kastedilen manayı başka lafızlarla ifade ettiklerini belirtir.¹⁰² Ebu'l-Hasan ibnu's-Sâiğ de bu hususu tekid ederek şöyle der: "Manayla rivayete cevaz vermenin Sîbeveyh gibi imamların Arapçanın kaidelerini tesbitte hadislerle istiḥād etmemelerinin sebebi olduğunu düşünüyorum. Onlar prensipleri koyarken Kur'ân'a ve sarîh nakillere dayanmışlardır. Alimler manayla rivayete cevaz vermemiş olsalardı fasih lügatı Arapların en fasih konuşanı olan Hz. Peygamberin sözleriyle tesbit etmek elbette ki daha güzel olacaktı."¹⁰³

⁹⁸ Ancak onun dediği her zaman için geçerli değildir. Çünkü ahabtan gelen rivayetlerde oldukça büyük bir yekûn tutan hadisler olayı yaşayanlarca aktarılmış değildir, sahabe murselleridir. Ayrıca delil olarak getirdiği hadis dahi farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Bunun yanında sahabenin manayla rivayet ettiklerine dair ki nakilleri göz önünde bulundurmak ve rivayetlerinden sonra ev nehvehû ve benzeri ibareleri kullandıklarını unutmamak gerekir.

⁹⁹ Bkz. İyâz, *İlmâ'*, s. 180; es-Suyûtî, *Teḏrîb*, II/156.

¹⁰⁰ Hanefî, *İslâmî İlimlere Giriş*, s. 40. Nitekim dilde kelimelerin müradifi olabileceğini kabul etmeyen filolog Sa'leb te manayla rivayete cavaz vermiyordu. Bkz. el-Esnevî, *Nihâye*, III/211; ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîṭ*, IV/358.

¹⁰¹ Bkz. es-Suyûtî, *İktirâh*, s. 23. Ebu'l-Hasan bin ed-Dâî' bu hususta şöyle demektedir: Bana göre, manayla rivayete cevaz verilmesi. Sîbeveyh ve diğer imamların lügatı isbatta hadislerle istiḥād etmemelerinin sebebidir. Onlar bu hususta Kur'ân'a ve Araplardan gelen sarîh nakillere itimad etmişlerdir. Alimlerin hadislerin manayla rivayetine cevazı olmasaydı, fasih lügatı Hz. Peygamberin kelamıyla tesbit etmek elbette daha güzel olurdu, çünkü o Arapların en fasihi idi." es-Suyûtî, *Ukûdu'z-Zeberced*, I/69.

Ebû Hayyân'ın belirttiğine göre İbn Mâlik dil kaidelerini koyarken hadislerden oldukça istifade etmiştir. Ancak ne mutekaddimundan ne de müteehhirundan aynı şeyi yapan olmamış ve onun bu yaptığı kınanmıştır. Ebû Hayyân bunun sebebini diğerleri gibi şöyle açıklamaktadır: "Alimlerin bunu terk etmesinin sebebi, bu lafız Hz. Peygambere aittir diye güvenmemelerindendi. Şayet güvenmiş olsalardı Kur'ân gibi hadislerle de küllî kaidelerin konulmasında delil getirilirdi." Bkz. es-Suyûtî, a.g.e., I/69-70.

¹⁰² Bkz. el-Batalyevsî, *Tenbîh*, s. 175.

b) Rivayet esnasında birçok lahn yapıldığı için hadislerle istiṣhad etmemişlerdir. Zira raviler içinde Arap olmayanların sayısı çoktu. Bunlar, Arapçayı nahiv ilmüne uygun olarak bilmedikleri için farkına varmadan hadislerde lahn ve tashîf yapmışlardır.¹⁰⁴ el-Batalyevsî'nin deyişiyile "hadis ravilerinin pekçoğu Arapçayı bilmeyen kimselerdir. Merfuyu, mansubu, mecruru birbirinden ayırd edemezler."¹⁰⁵ es-Suyûtî *İktirâh*'da hadislerin çoğunun manayla rivayet edilmesindeki probleme temas ederek durumu itiraf eder: "Hadislerden Hz. Peygamberin dediği şekilde sabit olduğu belli olanlarla istiṣhad edilir. Bu tür hadisler ise gerçekten nadirdir. Ancak az sayıdaki bazı kısa hadislerde bu söz konusudur; hadislerin çoğunluğu manayla rivayet edilmişlerdir. Zira hadisler tedvin edilmeden önce, Arap olmayanlar ile Araplar içinde yetişip büyüyenler (aslen Arap olmayanlar) birbirlerine alıp vermişler, kendi kullandıkları ibarelerle rivayet etmişlerdir. Böyle olunca da ilavelerde, noksanlıklarda, takdim-tehirlerde bulunmuşlar, lafızları başkalarıyla değiştirmişlerdir. Bu sebeptendir ki aynı kıssayla ilgili rivayet edilen hadisteki lafızların farklı şekillerde geldiğini görürsün."¹⁰⁶ es-Suyûtî'nin tedvinden önce hadislerin Arap olmayanların birbirlerine rivayetleriyle nakledildiğini ve ibarelerin değiştiğini söylemesi hem önemli, önemli olduğu kadar es-Suyûtî gibi biri tarafından söylenmiş olması manidardır.

Arap olmayanların hadisleri nakilde getirdikleri zorluklar fıkıh sahasında da kendisini gösterir. Filologların bu tesbitini daha iyi anlamak için Türk asıllı el-Merğînânî'nin *Hidâye*'sine bakmak yeterli olacaktır. Muğlak ifadeler, bir Arabın elinden çıkmadığını gösteren devrik cümleler, satranç tahtasında oynamaya benzer fail, meful, zamirin aid olduğu yeri arama zorunluluğu nuhâta hak verecek ölçüdedir.

c) Manayla rivayetin sebeplerinde el-Batalyevsî'den naklettiğimiz gibi filologlar Arapçanın kendisinden kaynaklanan harflerin birbirine benzemesini manayla rivayetin sebepleri arasında zikretmişlerdir.

Nahiv kitaplarına bakıldığı zaman Kur'ân'la istiṣhad edilirken yukarıdaki endişelerden dolayı hadislerden istifade edilemediği görülür. Yer yer ahlaka aykırı da olsa başka delil bulamadıklarından cahili şiirlerden delil getirilir de hadislerden getirilmez. Ashabtan şair olanların şiirleriyle de yeterince istiṣhad edilmediği görülür. Halil Güneç'in tesbitiyle "bu insanlar cahiliye döneminde çok güzel şiirler söylemelerine rağmen, İslama girince önlerine yeni

¹⁰³ es-Suyûtî, a.g.e., s. 26; el-Bağdâdî, Abdulkâdir, *Hizânetu'l Edeb*, I/5; el-Cezâirî, *Tevcih*, s. 314.

¹⁰⁴ Bkz. es-Suyûtî, *İktirâh*, s. 24-5; el-Bağdâdî, Abdulkâdir, a.g.e., I/4-5; el-Cezâirî, *Tevcih*, s. 313; Tural, *Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstiṣhad Mes'alesi*, s. 71-3; Boelli, *Nahivde Hadisle İstiṣhad Meselesi*, VII/167; Bayraktar, *Edebî ve İlmî Açından Hadis*, s. 76-8.

¹⁰⁵ el-Batalyevsî, a.g.e., s. 184.

¹⁰⁶ es-Suyûtî, *İktirâh*, s. 23; Keza bkz. el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I/5; el-Cezâirî, a.g.e., s. 313. es-Suyûtî aynı sıkıntıyı başka bir yerde de dile getirir: "Pekçok hadisi raviler manayla rivayet etmişler, hadislerle ziyadede, noksanlıkta bulunmuşlar, hata (lahn) etmişlerdir. Fasih olanı fasih olmayanla değiştirmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, bir tek hadisin farklı lafızlarla rivayet edildiğini görürsün. Bunların bir kısmı iraba ve fasih lugata uymakta, bir kısmı da uymamaktadır." *Ukûdu'z-Zeherced*, I/69.

es-Suyûtî'den çok önceleri el-Hattâbî (388/998) kendi döneminden öncesini anlatırken şöyle demişti: "Üç asrın geçmesiyle birlikte hadis alimleri göçüp daha sonraki dönem gelince, hadisler Arap olmayanların eline geçti. Ravileri çoğaldı ancak hakkıyla eda edenleri azaldı, lahn yaygınlaştı ve bozuk şiveler hadislerle duruluğunu kaybettirdi." el-Hattâbî, *Garîbu'l-Hadîs*, I/47. Aynı şekilde ez-Zehabî de son derece önemli bir tesbitte bulunmuş ve mutekaddimun hadisçilerden sonrakilerin topladıkları eserlere pek itibar edilmeyeceğini nazara vererek "bize gelene kadar senedler uzamış, güvenilir ibareler kaybolmuştur" demiştir. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı el-Hâkim'in *Mustedrek*'inde sahih olmayan hadislerin bulunduğunu da sözlerine eklemiştir. Bkz. *Mûkaza*, s. 46.

bir saha açılmış, yol ham olduğundan aynı selâkette şiirler söylemekte zorlanmışlardır. Aynı durum ilk dönemlerde yazılan eserlerde de görülür. eş-Şâfiî'nin *er-Risâle*'sindeki ibarelerin sertliği aynı zorluktan kaynaklanmaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerde en-Nevevî'nin bir eserini açtığımızda ibarenin su gibi aktığını görürsünüz."

Filologların tenkidlerine misaller:

a) İbnu'l-Enbârî şiir vb. sebepler nedeniyle mecbur olmadıkça kâde'nin haberinde 'en' gelmeyeceğini, bu sebeple ne Kur'ân'da ne de fasih bir kelimada böyle bir şeyin bulunmadığını belirterek şöyle der: Kâde'l-fakru en yekûne kufran" (Fakirlik neredeyse küfre götürecekti)¹⁰⁷ hadisi eğer sahihse bu rivayetteki "en" kelimesi ravinin ilavesidir, yoksa Rasûlullah'ın değil. Çünkü Hz. Peygamber Arap dilini en fasih konuşan kimseydi."¹⁰⁸

b) İbrahim Mustafa'nın *Kitabu'n-Nahv* adlı kitabında İnne min eşeddi'n-nâsi azâben yevme'l-kıyâmeti el-musavvirûn (Kıyamet günü en şiddetli azaba düşürüleceklerden bir kısmı da resim yapanlardır)¹⁰⁹ hadisinde ravinin lahn yaptığını söylediği geçer.¹¹⁰

c) Kemâ tekûnû yuvellâ aleykum (Nasıl olursanız öyle idare olunursunuz).¹¹¹ Bu rivayette tekûnû kelimesi kemâ ile meczûm gelmiştir. Oysa kemâ câzimedden değildir.¹¹²

F-MANAYLA RİVAYETE CEVAZ VERENLERİN DELİLLERİ:

Manayla rivayete cevaz verenler gerek sahabeden ve gerekse tabiinden buna cevaz verenleri ve sözlerini, İbn Mes'ûd gibi sahabilerin rivayetlerinin ardından ev kemâ kâl ve benzeri ifadeleri kullanmaları ve ashabin buna ses çıkarmamasının onların icmasını gösterdiğini¹¹³, sahâbe-i kirâmın "emerênâ Rasûlullahi bi kezâ", "nehânâ an kezâ" ifadelerinin de bunu desteklediğini¹¹⁴, ashabin aynı olayı farklı lafızlarla rivayet ettiklerini¹¹⁵, onların rivayet ettiği hadislerin kahir ekseriyetinde mana aynı olmakla beraber lafızların farklı olduğunu¹¹⁶, sahabenin Rasûlullah'tan

¹⁰⁷ Bkz. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III/82, rakam: 5050.

¹⁰⁸ İbnu'l-Enbârî'nin *Kitabu'l-İnsâf*'ından nakleden Ebû Reyeye, *Edvâ'*, s. 348; el-Cezâirî, Muhammed, *Kazzâfi*, s. 63. Aynı durum el-Hatîb'in rivayet ettiği kâde'l-halîmu en yekûne nebiyyen (halim selim kişi neredeyse peygamber olacaktı) rivayetinde de söz konusudur. Bkz. el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI/311, rakam: 2823.

¹⁰⁹ Bkz. el-Buhârî, el-Edeb (78), bâbu mâ yecûzu mine'l-gadab (75), rakam: 6109; Muslim, el-Libâs (37), bâbu tahrîmi tasvîri sûretü'l-hayvân... (26), rakam: 98.

¹¹⁰ Bkz. Ebû Reyeye, *Edvâ'*, s. 348. Çünkü inne'nin ismi olan el-musavvirûn'un el-musavvirîn olması gerekmektedir.

¹¹¹ Bkz. ed-Deylemî, III/352, rakam: 4953; el-Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, VI/23, rakam: 7391.

¹¹² Bkz. el-Cezâirî, Muhammed, *Kazzâfi*, s. 64.

¹¹³ İyâz, *İlmâ'*, s. 177; er-Râzî, *Mahsûl*, IV/469; el-Pezdevî, el-Buhârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'ı içinde, III/114; İbn Abdilber, *Câmi'*, I/343, rakam: 462; el-Ensârî, *Fevâtih*, II/166; el-Amidî, *İhkâm*, II/332. Abdullah bin Mes'ûd yanında Ebu'd-Derdâ ve Enes bin Mâlik'ten nakledilen benzer sözler için bkz. ed-Dârimî, el-Mukaddime, bâbu men hâbe'l-futyâ mehâfete's-sekt (28), rakam: 268-271; İbn Mâce, el-Mukaddime, bâbu't-tevekkî fi'l-hadîs an Rasûlillah (3), rakam: 23-4; İbn Adiy, *Kâmil*, I/18; er-Râmehermuzî, *Muhaddis*, s. 549-50, rakam: 733-6; el-Hatîb, i, s. 241; İbn Recceb, *Şerh*, I/429; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/148; İbn Abdilber, a.g.e., I/342-3, rakam: 460-1.; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/157;

¹¹⁴ Bkz. el-Pezdevî, el-Buhârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'ı içinde, III/113-4.

¹¹⁵ Bkz. el-Kurtubî, *Câmi'*, I/412; es-Sehâvî, a.g.e., III/146. Zurâre bin Evfâ bu hususta şöyle demektedir: "Sahabeden pek çok kimseyle karşılaştım. Bana hadisleri farklı lafızlarla aktardılarsa da manada birleştiler." İbn Recceb, *Şerh*, I/428; el-Kurtubî, a.g.e., I/412.

duydukları hadisleri hemen o mecliste yazmadıklarını ve tekrar etmediklerini bilakis uzun bir süre veya yıllar sonra yeri geldiğinde rivayet ettiklerini, böyle bir durumda ise lafızların aynen muhafazasının imkansızlığını ve ibarelerin unutulacağını¹¹⁷, bir ravinin aynı hadisi değişik zamanlarda farklı lafızlarla rivayet ettiğinin bir vakıa olduğunu¹¹⁸ kendilerine delil getirmek yanına başka mesnedler de zikretmişlerdir. Bunların bir kısmı şunlardır:

1-Allah Teâlâ Kur'ân'da Musa aleyhisselam ve düşmanı Firavn'dan bahsederken, aynı manada farklı lafızlar kullanmış, keza diğer peygamber kıssalarını da değişik lafızlarla tekrarlayıp anlatmıştır. Bunu yanında onların farklı lisanlarda kendi kavimlerine söylediklerini Allah Teâlâ bizlere manâ ile nakletmektedir. Bunlarda takdîm, tehir, ziyade, noksanlık yönüyle asıllarıyla ayrılık olmadığı aşikardır.¹¹⁹

Hz. Musa'nın ayetlerde geçen sözünün farklılığı bunun delillerinden birisidir: Şu ayetlerde görüldüğü gibi: "Siz durun, ben bir ateş gördüm, belki size ondan bir kor (bi kabesin) getiririm."¹²⁰ "Ben bir ateş gördüm, (gidip) size ondan bir haber getireyim, yahut size bir ateş koru (bi şehâbi kabesin.) getireyim de ısınasınız"¹²¹ "Siz durun, ben bir ateş gördüm, belki size ondan bir haber getiririm, yahut bir ateş koru (cezvetin mine n-nâr) (getiririm) de ısınırsınız."¹²²

2-Rasûlullah'tan şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: "Haramı helal, helalı haram yapmayı manaya isabet ettiğiniz takdirde bunda bir beis yoktur."¹²³ İbn Hacer hadisin senedinde bulunan el-Velîd bin Seleme¹²⁴ sebebiyle (mevzu olmayan hadisleri mevzu saymakla suçlanan!) İbnu'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ında bu rivayetin mevzululuğuna hükmetmesini kabul etmez ve hadisin başka tariklerle de rivayet edildiğini belirtir.¹²⁵

İbn Receb ise manayla rivayet hakkında hadisler bulunduğunu, bunlardan hiçbirisinin sahih olmadığını söyler.¹²⁶ es-Sehâvî de hadisin muhtarib olup sahih olmadığını belirtir fakat

¹¹⁶ eş-Şevkânî, *Irşâdu'l-Fuhûl*, I/237. er-Râzî sahabenin bazan aynı mecliste aynı olayı farklı lafızlarla rivayet ettiklerini söyler. Bkz. *Mahsûl*, IV/467.

¹¹⁷ Bkz. er-Râzî, a.g.e., IV/469; el-Beydâvî, el-Esnevî'nin *Nihâye*'si içinde, III/214. Muhammed bin Yûsuf el-Cezerî buna itiraz eder ve sahabenin diğer insanlarla mukayese edilemeyecek bir zekaya sahip olduklarını ve aynen muhafaza ettiklerini söyler. (Bkz. *Mi'râc*, II/67-8). Oysa bu itirazı insan fitratına ters düşmektedir. Sahabenin hadisleri aynen muhafaza hususundaki hassasiyetleri bilinmekle beraber her hadisi aynı lafızlarla rivayet ettiklerini düşünmeyi koyabileceğimiz bir ölçü bulamıyoruz.

¹¹⁸ Bkz. el-Ensârî, *Fevâitih*, II/168.

¹¹⁹ el-Hatîb, *Kifâye*, s. 236; el-Gazâlî, *Mustasfâ*, I/169; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/144; İbn Receb, *Şerh*, I/428. el-Hasanu'l-Basrî'nin ve Hammâd bin Seleme'nin böyle dediği nakledilir.

¹²⁰ Tâ Hâ, 20/10.

¹²¹ en-Neml, 27/7.

¹²² el-Kasas, 28/29.

¹²³ er-Râzî, *Mahsûl*, IV/468; el-Esnevî, *Nihâye*, III/214; el-Ensârî, *Fevâitih*, II/168. Hadisi bir kısmı hadis usûlcüsü ve kritikçisi olan şu kimselerin eserlerinde tesbit edebildik: et-Taberânî, *Kebîr*, VII/100, rakam: 6491; el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdir*, II/356; el-Hatîb, *Kifâye*, s. 234; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III/163, rakam: 2989; İbnu'l-Mulakkin, *Muknî'*, I/373; el-İrâkî, *Fethu'l Muğîs*, s. 261; el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, I/154; es-Suyûtî, *Tedrib*, II/152; el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, XI/230, rakam: 29215; XI/290, rakam: 29469.

¹²⁴ Bu zat hakkında bkz. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III/80; ez-Zehabî, *Mizân*, IV/339, rakam: 9372.

¹²⁵ Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, III/166-7. (es-Sehâvî'nin de *Fethu'l-Muğîs*, III/145'de aynı şekilde atıfta bulunduğu bilgiyi *Mevzûât*'ta bulamadık).

el-Cevrekânî'nin ve İbnu'l-Cevzî'nin hadise mevzu demelerinin tedkik edilmesi gerektiğini ekler.¹²⁷

Usûl kitaplarında ayrıca şu hadis zikredilir: "Sizden biri manaya isabet ederse hadisi rivayet etsin."¹²⁸

Kanaatimizce bu tür rivayetler karşı taraftakileri sükut ettirmek için uydurulmuştur ve sadece senede bağlı kalarak hüküm vermenin üzücü örneklerindedir. Eğer Hz. Peygamberin bu hadisleri varid olmuş olsaydı, başta sahabeden manayla rivayete cevaz vermedikleri zikredilenler olmak üzere, Kâdî İyâz, İbn Hazm ve diğerleri itiraz etmezlerdi.

Bu tür rivayetler yanında Abdullah bin Amr'ın nakletmiş olduğu bir hadis bulunmaktadır: "Hz. Peygamber birgün yanımıza geldi. Bizler sükût etmiş duruyorduk, Rasûlüllah'ın sözlerini (birbirimize) aktarmıyorduk. Allah Rasûlü "sizleri hadisleri aktarmaktan alıkoyan nedir" diye sordu. Bizler şöyle dedik: "Sizin 'kim benim adıma bilerek yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın' kavlinizi işittiğimizden, sözlerinizde ilavede ve eksiltmede bulunmaktan korkuyoruz." Rasûlüllah bunun üzerine şöyle buyurdu: "Benden rivayet edin, bunda beis yoktur."¹²⁹ Bu rivayet te üsttekilerin ve aşağıda gelen hadisin cümlesinden değilse, ashabın hadis rivayetinde tereddütlü davranması karşısında Hz. Peygamberin beşer olarak yapılabilecek hataları makul karşılayarak onları rahatlatması manayla rivayet açısından delil olabilecek özelliktedir.

Bu hadisle eş zamanlı olduğu vehmini uyandıran bir hadis daha vardır fakat ifadelerinde oldukça farklılıklar bulunmaktadır.

Sahabeden Ebû Umâme el-Bâhilî'den gelen hadis şöyledir: Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Kim benim adıma demediğim birşeyi söylerse cehennemden iki gözü arasında oturacağı yere hazırlansın." Bu ashabına ağır geldi ve "yâ Rasûlellah! Bizler sizden hadis aktarıyoruz ancak ilave edip kısaltıyoruz" dediler. Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Ben bunu kasdetmedim. İslamın eksikliğini murad ederek benim adıma yalan uydurana kasdettim." Sordular: "Ya Rasûlellah! Sizler cehennemden iki gözü arasında buyurdunuz. Cehennemden de iki gözü mü var?" Rasûlüllah "evet" buyurdu. "Sizler Allah Teâlâ'nın şu kavlini işitmediniz mi?: "Cehennem onları uzaktan görünce onun öfkesini ve şiddetli sesini işitirler."¹³⁰ İşte cehennem onları gözleriyle görecektir."¹³¹

el-Hâkim bu hadisin batıl olduğunu, senesinde bulunan Muhammed bin el-Fadl bin Atiyye'nin yalancılığında ittifak edildiğini, Sâlih bin Cezere'nin de onun hakkında hadis uyduruyordu dediğini aktarır.¹³² el-Cevrekânî de hadisin batıl olduğunu, Muhammed bin el-

¹²⁶ Bkz. İbn Receb, *Şerh*, I/429.

¹²⁷ Bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/145. Bu hadisin delil olarak kullanılmasına misal olarak bkz. Görmez, *Metodoloji*, s. 224.

¹²⁸ el-Amidî, *İhkâm*, II/331; el-Esnevî, *Nihâye*, III/214-5. Hadisin tahriri için bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 234.

¹²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, II/7.

¹³⁰ el-Furkân, 25/12.

¹³¹ et-Taberânî, *Kebîr*, VIII/131-2, rakam: 7599; el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, I/147-8; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/145; es-Suyûtî, *Tahzîr*, s. 95, rakam: 44; el-Kâfî, *Esrâr*, s. 54, rakam: 45.

¹³² Bkz. es-Sehâvî, a.g.e., III/145.

Hadisin senedindeki Muhammed bin el-Fadl hakkındaki tenkidler için bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I/208, rakam: 655; Ahmed bin Hanbel, *Kitâbu'l-İlel*, II/549, rakam: 3601; III/396-7, rakam: 5744; en-Nesâî, *Duafâ*, s. 220, rakam: 569; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I/175-6; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, VIII/56-7; İbnu'l-Cevzî, *Mevzûât*, I/95 (İbnu'l-Cevzî Ahmed bin Hanbel'in bunu hadis uydurmak niyetinde olan birisinin uydurduğunu söylediğini aktarır); ez-Zehabî, *Muğnî*,

Fadl'in kezzâb olduğunu aktarır.¹³³

Bunun yanında hadisin senedindeki el-Ahves bin Hakîm hakkında da alimler farklı sözler söylemişler, genelde cerh etmişlerdir.¹³⁴

Bu hadis çok yakın ifadelerle Musned'inde Ahmed bin Menî' tarafından, Hâlid bin Dureyk eş-Şâmî el-Askalânî tarikiyle ismi verilmeksizin sahabeden birisinden de rivayet edilmiştir.¹³⁵ el-Cevrekânî hadisin bu tarikinin de batıl olduğunu belirtir. Çünkü der, hadisin senedindeki Hâlid bin Dureyk hiçbir sahâbîden birşey işitmemiştir keza Ahmed bin Abdullah bin Muhammed de zayıftır.¹³⁶ Hâlid bin Dureyk'in isim vermeksizin bir sahabiden rivayet etmesi ve kendisinin de hiç bir sahabiden hadis almamış olması hadisin munkatı olduğunu göstermektedir, çünkü aradaki zat belli değildir.

Hadise mevzu diyen el-Elbânî oldukça çarpıcı bir metin tenkidi yapar: "Hadisin sonunda İslamı kötölemek ve Hazreti Peygamberi ayıplamak niyetiyle olmadıktan sonra adına hadis uydurmakta beis olmadığını hissettire bir durum vardır. Sanki bu hadis terğîb-terhîb ve fezâili a'mâlle ilgili Hazreti Peygamber adına yalan uydurmayı caiz gören Kerrâmiye'nin uydurması gibidir..."¹³⁷

Gerek raviler ve gerekse metin yönüyle bu değerlendirme göz önünde bulundurulduğunda, fıkıh usûlcülerinin kullandığı bu hadisin sahih olmadığı ortaya çıkmaktadır.¹³⁸

3-Arap olmayanlara şeriatın kendi lisanlarıyla anlatılmasında icma vardır. Bu caiz olunca, Arapça kelimenin müradifi başka bir kelimeyle değiştirilmesi öncelikle caizdir. Nitekim Hz. Peygamberin elçileri gittikleri yerlerdeki insanların lisanlarını biliyorlarsa Rasûlüllah'ın emirlerini onların lisanıyla bizzat kendileri tebliğ etmişlerdir. Zaten Arap olmayanları dine

III/624, rakam: 5903; *Mizân*, IV/6-7, rakam: 8056; el-Hazrecî, *Hulâsa*, s. 356; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX/401, rakam: 6515; *Takrîb*, s. 502, rakam 6225.

¹³³ el-Cevrekânî, *Ebâtîl*, I/92-4, rakam: 87.

¹³⁴ Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, II/58, rakam: 1680; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I/175-6; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, II/327; el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, I/148; İbn Adiy, *Kâmil*, I/414, rakam: 228; en-Nesâî, *Duafâ*, s. 57, rakam: 64; ez-Zehabî, *Muğnî*, I/64, rakam: 499; *Mizân*, I/167, rakam: 675; İbn Hacer, *Tehzîb*, I/192, rakam: 317; *Takrîb*, s. 96, rakam: 290; el-Hazrecî, *Hulâsa*, s. 24.

¹³⁵ "Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Kim benim adıma demediğim birşeyi söylerse cehennemini iki gözü arasında oturacağı yere hazırlansın." Soruldu: "Ya Rasûlellah! Cehennemini de iki gözü mü var?" Rasûlüllah şöyle buyurdu: Sizler Allah Teâlâ'nın şu kavlini işitmediniz mi?: "Cehennem onları uzaktan görünce onun öfkesini ve şiddetli sesini işitirler." Oradakiler ise soru sormayı durdurdular. Rasûlüllah bunu iyi görmeyip "neden sormuyorsunuz" diye buyurdu. Onlar da "ya Rasûlellah! Sizlerin az önce şöyle buyurduğunuz işittik: "Kim benim demediğimi benim adıma uydurursa cehennemini iki gözü arasında oturacağı yere hazırlansın." Bizler ise hadisi işittiğimiz gibi ezberleyemiyoruz. Bir harfi (buradaki harfi kelime olarak ta anlayabiliriz zira harf bu manaya da gelmektedir) geri, bir harfi ileri alıyoruz, bir harf ilave edip bir harf çıkarıyoruz." Bunun üzerine Rasûlüllah şöyle buyurdu: "Ben bunu kasetmedim. Benim adıma yalan uyduran ile benim ayıbını ve İslamın eksikliğini -veya benim eksikliğimi ve İslamın ayıbını- arzulayanı kasettim." el-Hatîb, *Kifâye*, s. 234-5; el-Cevrekânî, *Ebâtîl*, I/94-6, rakam: 88; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I/91-2; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/145-6; el-Kârî, *Esrâr*, s. 64, rakam: 83.

¹³⁶ Bkz. el-Cevrekânî, *Ebâtîl*, I/94-6, rakam: 88.

¹³⁷ el-Elbânî, *Daîfe*, II/422, rakam: 994.

¹³⁸ Hadisin durumu bu şekildeyken ashabın Hz. Peygamber'e gelerek hadisleri aynı lafızlarıyla rivayet edemediklerini söyledikleri, Rasûlüllah'ın da verdiği bu cevapla onları rahatlatmış olduğunu söylemek ve en nihayet bu rivayetin ve buna benzer bir rivayetin orada bulunmadığı halde ed-Dârimî'nin el-Mukaddime'si, 31. bapta bulunduğunu söylemek pek makul gözükmemektedir. Bkz. Görmez, *Metodoloji*, s. 224.

tebliğ etmek için böyle bir yolu tutmak elzemdi.¹³⁹

4-Hazreti Peygamberin müteaddit defalar aynı manayı farklı ifadelerle beyan ettiği olmuştur.¹⁴⁰

5-Lafızlar iki kısma ayrılır. İcâz özelliği olanlar. Kur'ân lafızları böyledir. Aynen nakledilmesi gerekir zira icaz yönü olduğu gibi aktarılmasıyla kaimdir. İcaz yönü olmayanlar da iki kısma ayrılır: a) İbadet edilme yönü olanlar. Bunların aynı şekilde kıraati ve rivayetleri gerekir. Teşehhüd lafızları gibi. b) İbadet edilme yönü olmayanlar. Bunlar manasının tamamıyla muhafaza edildiğine inanılması durumunda değiştirilebilir, caizdir. Çünkü lafızlarında ibadet edilme yönü yoktur, arzulanan manadır. Bunların nazımla ilgisi yoktur.¹⁴¹

6-el-Hakîm et-Tirmizî (320/932) alimlere gerekli olan kendilerine ulaşan hadisleri tabliğ edip aktarmaktı, der. Eğer kendilerine gelen hadisleri takdim ve tehirde bulunmadan, noksanlaştırmadan ve ziyadeleştirmeden olduğu gibi aktarmak gerekseydi, bunları sayfalara yazarlardı. Nitekim Rasûlüllah ta kendisine nazil olan vahiyleri Allah'ın muhafaza edeceğine garantisine rağmen¹⁴² ka'îni çağırıp yazdırıyordu. Ayetler bu şekilde yazılmak suretiyle korunmuş oldu. Eğer hadisler için de aynı durum olsaydı Rasûlüllah'ın ashâbı hadisleri yazardı. Yazmasına izin verilen Abdullah bin Amr'ın dışındakiler hadisleri Rasûlüllah'tan ezberlemek suretiyle alıyorlar, rivayetlerinde de yine ezberden nakledip, takdîm tehirde bulunuyorlar, mana değişmese de aktarırken kullandıkları lafızlar değişiyordu. Bu durum yadırganmıyor, onlar da bunda bir beis görmüyorlardı.¹⁴³

İbn Fâris te böyle birşey gerekli olsaydı Hz. Peygamber ayetleri nasıl aynen muhafaza etmelerini emrediyor idiyse, hadisler hususunda da aynı emri verirdi. Bunu emretmediğine göre bu hususta biraz daha rahatlık olduğu anlaşılmaktadır, der.¹⁴⁴

7-Manayla rivayet caiz olmayıp Kur'ân gibi lafzen rivayeti mecbur olsaydı, Rasûlüllah'ın oturuş, kalkış, yürüyüş vb. tüm yönlerini aynı lafızlarla rivayet etmek mümkün olmazdı diyen Emin Ahsen İslâhî, bu durumda "üsve-i hasene bizlere ulaşmazdı" demektedir. Bunun başka bir deyişle ümmetin Rasûlüllah'ın hadislerinin yüzde doksanbeşinden mahrum kalacağı manasına geldiğini belirtir.¹⁴⁵

¹³⁹ el-Hatîb, a.g.e., s. 236; el-Gazâlî, a.g.e., I/168-9; İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 94. Fahrüddîn er-Râzî de Arap olmayanlar için kendi lisanlarınca hadisi terceme etmek nasıl caiz ise ifadenin yine Arapça başka bir ibare ile değiştirilmesinin hayli hayli caiz olduğunu söyler. (Bkz. *Mahsûl*, IV/467. Keza bkz. el-Hatîb, a.g.e., s. 235; el-Amidî, *İhkâm*, II/331-2; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/413; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/145). Hem el-Beydâvî hem de şârihi el-Esnevî bu gerekçeye itiraz ederler çünkü başka bir dile terceme etmeye zaruret dolayısıyla, başka dili konuşanlar Arapçayı bilmediklerinden, anlaşılar diye cevaz verilmiştir, derler. Tercemede zaruret varken manayla rivayette böyle bir zaruret yoktur. Zaten Farsçaya veya başka bir dile çevirmeye fetva vermek için cevaz verilmiştir yoksa hadisin başka dile çevrilen ibaresinden ictihad ve istinbat etmek için değil. Dolayısıyla manayla rivayet için getirilen bu istidlal pek sağlam olmamaktadır demişlerdir. Bkz. el-Esnevî, *Nihâye*, III/213-4; el-Ensârî, *Fevâtiḥ*, II/168; Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/169.

¹⁴⁰ Bkz. el-Amidî, *İhkâm*, II/332.

¹⁴¹ Bkz. el-Gazâlî, *Menhûl*, s. 280; el-Bâcî, *İhkâmu'l-Fusûl*, s. 315-6; er-Râzî, *Mahsûl*, IV/467-8; es-Serahsî, *Usûl*, II/356.

¹⁴² el-Kıyâme, 75/17; Yûsuf, 12/12, 63.

¹⁴³ Bkz. el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdir*, II/355-6.

¹⁴⁴ Bkz. el-Kâsimî, *Kavâid*, s. 232.

¹⁴⁵ Bkz. İslâhî, *Tedebbür*, s. 100-2.

G-MANAYLA RİVAYETE CEVAZ VERMEYENLERİN DELİLLERİ:

Hadislerin mânayla rivayetine cevaz vermeyenler de kendilerine mesned teşkil edecek bazı deliller zikretmişlerdir. Bunların bir kısmı şunlardır:

1- el-Berâ bin Âzib naklediyor: "Hz. Peygamber bana şöyle buyurdu: "Döşegine geldiğinde namaz için aldığın abdest gibi abdest al, sonra sağ tarafına yat. Ardından da şöyle söyle: "Allahım! Yüzümü (nefsimi) sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. (Rahmetini) arzularak (azabından) korkarak sırtımı sana dayadım. Senden kaçılıp sığınılacak olan yine sensin. Allahım! İndirmiş olduğun kitabına, göndermiş olduğun peygamberine iman ettim." (Bunların dediğin) gece ölürsen fitrat üzere ölürsün. Geceleyin söylediğin son sözler bunlar olsun. el-Berâ diyor ki: Bunları Hazreti Peygambere tekrar ettim. Allahım! İndirmiş olduğun kitabına, göndermiş olduğun peygamberine iman ettim kısmına gelince (peygamberine yerine) rasûlüne dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Öyle değil. Göndermiş olduğun peygamberine iman ettim."¹⁴⁶

İbn Hazm manayı bozmamasına ve Rasûlüllah'ın hem nebi hem de rasûl olmasına rağmen, değişikliğe müsaade etmemesini delil getirerek, nasıl ki Kur'ân ayetlerini kıraat olarak manayla okumak caiz değilse 've mâ yentiku'¹⁴⁷ ayetiyle belirtildiği gibi vahy olan ve ayetlerle arasında bu yönüyle fark bulunmayan hadislerin de değiştirilmesinin kesinlikle caiz olmadığını söyler.¹⁴⁸

Cevaz verenlerin bu delile cevapları: Hazreti Peygamberin "ve rasûlikellezî erselte" ifadesini "ve nebiyyikellezî erselte" şeklinde düzeltilmesi nebî ifadesinin daha çok medhedici olmasındandır. Malum olduğu üzere hem nebînin hem de rasûlün kullanıldığı yerler vardır. Rasûl ifadesi hem nebî hem de kendisine kitap verilenler için kullanılır. Oysa nebî ismi ise sadece nübüvvet verilenler için kullanılır. Nebîlerden olan rasûller ise, asıl olan nübüvvet yanında risalete de sahip olduklarından faziletli kılınmışlardır. Dolayısıyla "ve nebiyyike" deyince en medhedici ifadeyi getirmiş, daha sonra da bunu risâletle kayıtlandırarak "ellezî erselte" buyurmuştur. Ayrıca nübüvvetle risaleti birarada zikretmek için rasûlike ifadesini "nebiyyike" olarak düzeltmiştir.

Arapça açısından da meseleye yaklaşarak şöyle derler: Arap dilinde de aynı şeyi ifade etmek istedikten sonra "hâzâ rasûlu fulânillezî erseleh (bu falancanın gönderdiği elçidir) veya hazâ katîlu Zeydinillezî kateleh (bu Zeyd'in öldürdüğü kimsedir) denmez. Bunun yerine aynı şey tekrara kaçmadan "rasûlu fulân" ve "katîlu fulân" demek suretiyle ifade edilir, gönderilen kimse veya maktûl tekrardan zikredilmez. Böylece aynı şey tekrarlanmamış olur. Ancak aynı şey kastedilmedikten sonra şöyle demek güzel olur: Hazâ rasûlu Abdillahillezî erselehu ilâ Amr (bu Abdullah'ın Amr'a gönderdiği elçidir); hazâ katîlu Zeydinillezî katelehu bi'l-ems (bu Zeyd'in dün öldürdüğü kimsedir) veya hazâ katîlu Zeydinillezî katelehu fi vâkiati keza (bu Zeyd'in filanca olayda öldürdüğü kimsedir). Burada da aynı durum söz konusu olduğundan Hz. Peygamber müdahale etmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ el-Buhârî, el-Vudû (4), bâbu fadli men bâte ale'l-vudû (75); Muslim, ez-Zikr (48), bâbu mâ yekûlu inde'n-nevm ve ehzi'l-medca' (17), rakam: 56; el-Hatîb, *Kifâye*, s. 236; el-Cevrekânî, *Ebâtîl*, I/98-9, rakam: 93; İyâz, *İlmâ'*, s. 174-6; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/413; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/141.

¹⁴⁷ en-Necm, 53/3-4.

¹⁴⁸ İbn Hazm, *Ihkâm*, II/213-5.

¹⁴⁹ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 237; el-Kurtubî, a.g.e., I/413.

Ayrıca manayla rivayette kullanılan lafzın yerine konulduğuyla aynı manada olması gerekir. Oysa nebi ile rasûlün aynı manada olmadığı kabul edilmiş bir husus olup bu hadisle manayla rivayetin caiz olmadığına delil getirilemez.¹⁵⁰

Cevaz verenler şunu da söylerler: "Aynı duada bahsedilen kimsenin tek kişi, keza burada geçen hem nebinin hem de rasûl aynı manada olmasına rağmen Hz. Peygamberin düzeltilmesi manayla rivayetin caiz olmadığını gösteriyor. Rasûlüllah'ın hangi sıfatla zikredildiyse onun korunmasını istediği anlaşılmaktadır" denecek olursa: Bu görüşe göre hem nebinin hem de rasûlün aynı manada olduğu kesinse, bu durumda yerlerini değiştirmek zarar vermez. Bu söz zann-ı galip te olsa, yine de zanna göre söylendiğinden delil olmaz. Bu hususta söylenecek en güzel söz şudur: Hazreti Peygamberin kendi söylediği gibi ezberlemesini istemesi zikir lafızlarının tevkîfî ve kendine has özellikleri, sırları olmasından olabilir, bu da bu tür hadisleri diğerlerine kıyas etmemeyi, geldiği lafzın korunmasını gerektirir.¹⁵¹

Tüm bunların yanında, Hz. Peygamber huzurunda öğretmiş olduğu bir duanın aynen ezberlenmesini elbette isteyecekti. Çünkü ona birşeyi ezberletmektedir. Buna rağmen delil olarak getirdikleri hadisteki dua bile hadisin varyantlarında farklılar arz etmektedir.

Emin Ahsen İslâhî ise Hz. Peygamberin bu titizliğine değişik bir yorum getirir: Eski kavimler rasûllerin dediklerini yapmadıklarından helak olmuşlardır. Nebiler için böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü nebi rasûl gibi değildir. Bir kavim rasûlü kabul etmediğinde mutlaka azap gelmekteydi.¹⁵²

2-"Bizden bir hadis ezberleyip bunu işittiği gibi başkasına aktaranın Allah yüzünü ağartsın. Nice bilgi sahibi vardır ki fakih değildir (taşıdığı bilginin künhünü tam olarak bilemez). Keza nice bilgi sahibi kimseler vardır ki bilgiyi kendisinden daha fakih (anlayışlı) birine aktarmış olurlar."¹⁵³ Manayla rivayete cevaz vermeyenler bu hadisle ilgili olarak şöyle söylerler: İşittiği gibi nakledenden murad işitilen lafzın aynı şekilde nakledilmesidir. Allahu a'lem, idraki daha yüksek birisine nakledilmesinden murad da nakleden kimsenin tesbit edemediği bir hususu nakledilenin hadisin lafzında tesbit etmesidir. Ayrıca hadisten mana ile nakledenin bu övgüye layık olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

Cevaz verenlerin bu delile cevapları: Bir insanın kelimasını aktaran kimse lafızlar farklı olsa da işittiği gibi, tam olarak aktardığını söyler. Nitekim şahidler ile tercümanlar böyledirler. Onların işittikleri gibi aktardıkları kabul edilir oysa şahidin aktardığı ifade şahidlik yaptığı kimsenin lafzıyla aynı değildir. Keza tercümanın kullandığı dil de tercümanlığını yaptığı kimsenin diliyle aynı değildir.¹⁵⁵ Ayrıca hadisi aktarmak sadece onu kendi lafızlarıyla rivayet etmek değildir, mefhumunda değişiklik yapmaktan sonra manayla rivayet te bunun içine girer. Çünkü anladığı şekilde hadisi rivayet etmektedir.¹⁵⁶

el-Hatîb hadisin esasında manayla rivayeti kabul etmeyenlere karşı bir delil olduğunu

¹⁵⁰ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII/393.

¹⁵¹ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., XII/393; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/146.

¹⁵² Bkz. İslâhî, *Tedebbür*, s. 106-111.

¹⁵³ eş-Şâfî, *er-Risâle*, s. 401, rakam: 1102.

¹⁵⁴ Bkz. er-Râzî, *Mahsûl*, IV/469; Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/169.

¹⁵⁵ Bkz. er-Râzî, a.g.e., IV/470.

¹⁵⁶ Bkz. el-Kâsımî, *Kavâid*, s. 233.

söyler. Çünkü Rasûlullah şunu demiş gibidir der: Hadis kendisine aktarılan kimse işitenden belleme ve idrak yönüyle daha iyi olur, işiten de idraki az ve manaları bilmeyen biri olursa bu durumda hadisi aynı lafızlarıyla aktarması gerekir ki, fakih olan alim ondan istinbat etsin. Eğer hadisi aktaranla aktarılan aynı seviyede ise, o zaman bu hadiste onların kasdettiği hususa bakan bir yön yoktur. el-Hatîb bu hadisin kendisinin bile lafızlarının farklı olduğunu söyledikten sonra tariklerini farklı lafızlarıyla müstakil eserde biraraya getirdiğini söyler.¹⁵⁷

Manayla rivayet hususunda işte delil budur diyen el-Gazâlî de (505/1111) hadiste illetin zikredildiğini, bunun da insanların anlayışlarının farklı oluşu olduğunu; anlama hususunda ihtilaf etmedikleri müteradif kelimelerin ise bunun dışında olduğunu söyler. Bu hadisin dahi farklı lafızlarla rivayet edilmesinin manayla rivayetin cevaziyetini gösterdiğini, her ne kadar ayrı ayrı zamanlarda Rasûlullah tarafından buyurulduğu mümkün ise de¹⁵⁸ ağır basan görüşün tek bir hadis oluşu olduğunu söyler.¹⁵⁹

el-Kurtubî de (671/1272) işittiği gibi nakletmekten muradın hadisin hükmü olduğunu, lafzı olmadığını, lafzın göz önünde bulundurulmayacağını, hadisten bunun kastedildiğini belirtir.¹⁶⁰ Muhammed bin Nizâmuddîn el-Ensârî de benzer bir yaklaşımla hadise güzel bir bakış açısı getirir: Nice bilgi sahibi kimseler vardır ki idraki tam değildir ifadesinde şu mana da vardır: Böyle olan kimseler manayla rivayet durumunda karıştırmaya sebebiyet verebilir. Ancak bu bir ihtimal olsa da, ihtimalle birşey gerekmez. Ayrıca bu hadiste gözetilen gaye, nedb'dir."¹⁶¹

Muhammed Ebu'n-Nûr Zuheyr buna şu ilaveyi yapar: "Hiçbir ziyade ve noksanlıkta bulunmaksızın Rasûlullah'ın lafzının ihtiva ettiği manayı iyice belleyip tam olarak nakleden kimse işittiği gibi nakletmiş olur. Çünkü hadise ne ziyadede bulunmuştur, ne de eksiltmede. Ayrıca hadiste manayla rivayetin yasaklığına dair bir işaret te yoktur."¹⁶²

3-Tecrübelerimiz gösterdi ki, sonraki bir alim önceki alimlerin tesbit edemediği bir hususu ayet veya hadisten istinbat etmektedir. Zaten işiten kimse zeki bir fakih te olsa duyduğu anda hadisin içindeki tüm hususları sezip tespit etmesi icap etmez. Eğer biz manayla rivayete cevaz verecek olursak ravi arada fark olmadığını zannetse bile manayla rivayet etmesiyle muhtemelen büyük değişiklik meydana gelir ve bu değişiklik devam ede ede ilk haliyle son hali arasında bir münasebet kalmaz.¹⁶³

4-Ravinin Rasûlullah'ın lafzını kendisinden değiştirmesi caiz olsaydı, ikinci ravinin işittiği hadisi değiştirmesi de caiz olurdu. Hatta bu öncelikli olarak olurdu. Çünkü ravinin sözünü değiştirmek Hazreti Peygamberin kavlini değiştirmekten evleviyetle caizdir. Sonraki

¹⁵⁷ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 237.

¹⁵⁸ Gerçekten bu hadis farklı zamanlarda değişik lafızlarla Rasûlullah tarafından söylenmiştir diye kabul edilse bile, bu dahi manayla rivayetin cevaziyetini göstermektedir. Çünkü Rasûlullah'ın kendisi aynı şeyi değişik lafızlarla ifade etmiş demektir.

¹⁵⁹ el-Gazâlî, *Mustasfâ*, I/169. Keza bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/146; el-Bâcî, *Ihkâm*, s. 316; el-Beydâvî, el-Esnevî'nin *Nihâye*'si içinde, III/214; el-Kurtubî, *Câmi'*, I/41; el-Amidî, *Ihkâm*, II/333; el-Ensârî, *Fevâtih*, II/169.

¹⁶⁰ Bkz. el-Kurtubî, *Câmi'*, I/41.

¹⁶¹ Bkz. el-Ensârî, *Fevâtih*, II/169.

¹⁶² Bkz. Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/170.

¹⁶³ Bkz. er-Râzî, *Mahsûl*, IV/470; el-Beydâvî, el-Esnevî'nin *Nihâye*'si içinde, III/215; el-Ensârî, *Fevâtih*, II/169; el-Amidî, *Ihkâm*, II/332; Zuheyr, *Usûlu'l-Fıkh*, III/169.

tabakalarda da bu durum böyle devam edip gider. Bu ise nihayetinde Rasûlullah'ın sözünün değişmesine sebebiyet verir. Çünkü insan kendi görüşüne göre davrandığında az da olsa bir değişiklik yapar. En son kimsede ise değişiklik fahiş bir hal alır.¹⁶⁴

Cevaz verenlerin üçüncü ve dördüncü delile cevapları: Sahabenin kendisi aynı olayı farklı lafızlarla rivayet etmişlerdir. Bu manayla rivayetin cevaziyetini göstermektedir. Ayrıca mana ifade edildiği zaman bunun yeterli olacağı onlardan nakledilmiştir. Bunun yanında, tercümenin aslına mutabakatı şart koşulmuştur. Zaten manayla rivayette ziyade ve noksanlık, bir yönden dahi olsa farklılık olduğu tesbit edildiğinde bu caiz olmaz. Adil ve fakih olan bir ravide ise böyle birşey söz konusu olmaz. Çünkü bir yönden dahi olsa Hazreti Peygamberin hadisini değiştirmek onun adına yalan uydurmadır. Bu ise büyük günahlardandır. Fakih ve adil bir ravi bundan uzaktır. Zaten bizler de kelimelerin manalarını, sözün kullanılacağı yerleri bilen insanların manayla rivayetine cevaz verdik. Kişi böyle olduktan sonra fesahattaki lafız farklılıkları zarar vermez. Bu sebeptendir ki, hadis talibinin keza Kur'ân ilimleriyle iştiğal etmek isteyeninin lahn ve tahriften kurtulmak için önce dilbilgisini öğrenmesi gerekmektedir. Hammâd bin Seleme'nin (167/783) dediği gibi "hadis taleb edip te nahiv bilmeyen kimse, arpasız yem torbası boynunda duran merkep gibidir."¹⁶⁵

5-Hazreti Peygamberin haberi bizlerin aynı şekilde tabi olup ibadet ettiğimiz ifadelerdir. Kur'ân'daki gibi başka ifadelerle değiştirilmesi caiz olmaz. Ezan, teşehhüd ve tekbir gibi. Bu gibi şeylerde hem lafız hem de mana kastedilmiştir. Demek ki murad hem lafız hem de manadır. Bu da lafzın korunmasını gerektirmektedir.¹⁶⁶

Cevaz verenlerin bu delile cevapları: Kur'ân ayetleri icaz yönü olan ifadelerdir. Değiştirilmesi bu yönüne hanel getirir. Hadislerde ise böyle bir durum yoktur. Bunların nakledilmesindeki murad mananın nakledilmesidir. Ezan, teşehhüd ve tekbir ifadelerine gelince, bunlardaki gaye ibadettir. Bu sebeple bunlarla yapılacak ibadet manalarıyla yerine gelmez, lafızlarının muhafazası gerekir. Diğer haberlerde ise böyle bir durum yoktur. Ayrıca ibadet kasti bulunan ezan, tekbir gibi ifadeleri diğer hadislerle katmaya ve aynı şekilde değerlendirmeye bir yön yoktur, çünkü bu açıdan aralarında bir bağlantı yoktur.¹⁶⁷

Ayrıca şu da var ki, hadislerin hem lafzını hem de manasını rivayet etmek gerekseydi, ezan ve teşehhüde olduğu gibi bunların bizlere kesin bilgiyle ulaşıp özü kaldırarak şekilde nakledilmesi gerekirdi. Onlarda böyle bir durum olmaması da bu delillerinin batıl olduğunu göstermektedir. Hem ezan, teşehhüd gibi hadislerle Arapça dışında ibadet edilmez, diğer emir ve nehiyeler ise böyle değildir. Bizler Arapça olarak ulaştırmak daha makbul ve evla olmasına rağmen bunları Arap olmayanlara kendi lisanlarıncı ulaştırmakla emrolunduk.¹⁶⁸

H-I. DEĞERLENDİRME:

el-Kurtubî'nin dediği gibi "manayla rivayete cevaz veren görüş inşaellah sahîh olan

¹⁶⁴ er-Râzî, a.g.e., IV/470; el-Beydâvî, el-Esnevî'nin *Nihâye'si* içinde, III/215.

¹⁶⁵ Bkz. el-Cezerî, *Mi'râc*, II/68; el-Amidî, *İhkâm*, II/333; el-Esnevî, a.g.e., III/215; el-Ensârî, *Fevâtiğ*, II/169. Hammâd bin Seleme'nin sözü için ayrıca bkz. Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 218.

¹⁶⁶ Bkz. el-Hatîb, *Kifâye*, s. 236; el-Bâcî, *İhkâm*, s. 316; el-Amidî, a.g.e., II/333.

¹⁶⁷ Bkz. el-Hatîb, a.g.e., s. 236; es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III/146; el-Âmidî, a.g.e., II/333.

¹⁶⁸ Bkz. el-Bâcî, *İhkâm*, s. 316.

görüştür." ¹⁶⁹ Çünkü Kur'ân'ın sünnet yorumuna muhtaç insanlara, gönüllerin arzuladığı öyle olmakla birlikte, binlerce hadisi ezberleyip olduğu gibi aktarmak mecburiyeti getirmek, sünnetin bir tarafa bırakılmasını, Rasûlüllah'ın içimizden çekilmesini söylemek ile aynı manadadır. Zira böyle bir zaruret beşer fitratını inkar demektir.

Bununla beraber manayla rivayete cevaz verip vermemenin pratikte bir faydası olmamıştır. Vakıa onları buna mahkum ettiği için, ümmetin büyük çoğunluğu manayla rivayete cevaz vermeye mecbur kalmışlardır. Böyle bir zaruret karşısında yapacakları tek şey kalmıştı: Bu tür rivayetleri kabulde bir takım şartlar koşmak. Ancak bu şartları koymaya başladıkları zaman ile Hz. Peygamberin vefatı arasında geçen uzun süre zarfında hadisler alacakları şekli almışlardı. es-Suyûtî'nin belirttiği gibi özellikle Arap olmayan ravilerin bunda katkısı büyüktü. Gerçi ravilerin tamamı Arap olsalardı ve kültür seviyeleri muazzam seviyede olsaydı bile en azından bir asırlık bir süreçte hadislerin lafızlarını kuşaklar boyu olduğu gibi nasıl koruyabilecekleri şüphelidir. Bu sebeple gerek hadisçilere ve gerekse fakihlere düşen artık bu ibareler içinden Hz. Peygamberin buyurduğuna en yakın olanı tesbit etmeye çalışmaktı. Bu da birinci derecede ravilerin değerlendirilmesi ile mümkün olabilmekteydi. Hangi ravinin duyduğu lafzı aslına en uygun bir şekilde nakledebileceğini tesbit etmek ve özellikle teşriyle ilgili meselelerde bunlara dayanmak.

Vazifeleri "hadisleri aslî durumuna göre en iyi şekilde tesbit edip fakihlerin ve kelamcılarının önüne koymak" olan hadisçilerin bu husustaki büyük gayretlerini, gerek sened ve gerekse metin açısından getirdiklerini inkar etmek mümkün değil. Ancak onların bu gayretlerinin ne derece başarılı olduğunu tesbit etmek zordur. Aşağıda gelecek olan misallerde görüldüğü üzere hadis kitaplarında hep aynı şekilde rivayet edilmiş bir tek hadis bulamazken, filologlar dil kurallarını köyarken hadislere dayanmazken, şerî hayatımızı tanzim etme durumunda olan başta fıkıhçılar ve kelamcılarının ne tür bir zorlukla karşıya kaldıkları ortadadır. En sade bir örnek olarak, nikah anında kullanılacak lafzı tesbit ederken, aynı olayı anlatan hadislerdeki farklı ifadelerin fukahayı maruz bıraktığı zorluk bariz bir şekilde görülmektedir. Bu gerçeğe karşı karşıya kalınca manayla rivayete cevaz vermeyenleri ve Cerâcpûrî'yi anlamakta zorlanmıyoruz: "Hadisler mana ile rivayet edildiklerinde çok farklı bir konuma ulaştı. Sadece Peygamber Efendimize manevi bir nisbet kaldı. Gerçekten de ravilerin ifadelerinin Peygamber Efendimizin söylemiş olduğu gayeye ne kadar yakın olduğunu tesbit etmek zordur. Çünkü bazan sadece bir lafzın değişmesiyle kelamın manası değişir. Hem şu açıktır ki, böyle bir durumda hadislerin lafızlarından özel bir amaç için istidlal etmek kıymetsizdir çünkü asıl lafzın ne olduğu belli değildir." ¹⁷⁰

Manayla rivayet açısından kısmî de olsa taşıdığımız ve yukarıyla bağlantılı olan bir endişe daha vardır: Hadisler kitaplarda toplanana kadar ravilerin bir takım hadisleri manayla rivayet etmek suretiyle aslî durumlarından uzaklaştırmış olmaları, sonraları konulan manayla rivayet şartlarının bir takım hadisler için gerçekte bir anlam ifade etmemesi. Çünkü bizler yakın tarihi dinlerken, çok zıt şeylerin anlatıldığına şahid oluyoruz. Tarihi süreçte bir değişim kendisini tabii olarak gösteriyor. Hadislerde de bu durumun yaşanmış olması tabiidir. Nitekim İbn Receb bu hususta tesbit edilmiş bazı misaller verir. Bunlardan birisi de şudur: Bazıları "imam kıraat ettiğinde siz susun" hadisini anladığı şekilde nakletmiş ve şöyle demiştir: "İmam veladdâllin'i kıraat ettiğinde siz susun." Böyle nakleden kimse hadisi imamın kıraate başlamasına değil de kıraati bitirmesine hamletmiştir. ¹⁷¹

¹⁶⁹ el-Kurtubî, *Câmi'*, 1/412.

¹⁷⁰ Cerâcpûrî, *Hemâre*, s. 96-7.

Mevcut kaynaklar içindeki hadislerden nebevî temiz dudaklara en münasip ifadelerin tesbit edilmesine, gerekirse rivayetler arası harmanlama yapılarak bir nevi idraclara gidilmesine ihtiyaç vardır. Sünnetle içiçe yaşamak sevdalısı olan müminlerin bugün beklediklerinden birisi de budur.¹⁷²

Bu konuyu merhum kıymetli hocamız Selman Başaran'ın manayla rivayetteki aşırı müsamahanın sebep olduğu zararların bir kısmına dair ki tesbitiyle bitirelim: a) Hz. Peygamberin lafızlarını aynen okuma ve okutma zevkinden mahrumiyet. b) Mana rivayeti hadis uyduranların işini kolaylaştırmıştır. c) Lafız değişiklikleri anlayış farkına sebep olmuş, alimler arasındaki ihtilafların büyük bir kısmı hadislerdeki lafız farkından kaynaklanmıştır.¹⁷³

I-MANAYLA RİVAYETE MİSALLER:

1-İnsan her zaman aynı olmaz hadisi:

Huzurundaki haliyle yanından ayrıldıktan sonraki hali aynı olmayan Hanzala el-Useyyidî'yi teskin ederken Rasûlüllah'ın buyurduğu sözlerin tarikler arasında farklılıklar arz etmesi manayla rivayetin en güzel misallerindedir:

a) Muslim'den: "Nefsim kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, benim yanımda bulunduğunuz hal üzere ve zikretmeye devam etseniz, melekler döşeklerinizde ve yollarınızda sizlerle musafaha ederlerdi. Lakin ey Hanzala! (İnsan) bazı zaman öyle olur, bazı zaman da böyle." Rasûlüllah bu son kısmı üç kez tekrarladı.¹⁷⁴

b) Muslim'den: "Ey Hanzala! (İnsan) bazı zaman öyle olur, bazı zaman da böyle. Sizlerin kalbi zikir anındaki hal üzere devam etse, melekler sizinle musafaha ederler hatta yollarınızda sizlere selam verirlerdi."¹⁷⁵

c) et-Tirmizî'den: "Benim yanımdan kalktığınız hal üzere devam etseniz melekler oturduğunuz yerlerde, yollarınızda ve döşeklerinizde sizlerle musafaha ederlerdi. Lakin ey Hanzala! (İnsan) bazı zaman öyle olur, bazı zaman böyle olur, bazı zaman da başka olur."¹⁷⁶

d) et-Tirmizî'den: "(Her zaman) benim yanımda olduğunuz gibi olsanız melekler kanatlarıyla sizleri gölgelendirirdi."¹⁷⁷

e) İbn Mâce'den: "Ey Hanzala! (Her zaman) benim yanımda gibi olsanız, melekler döşeklerinizde veya yollarınızda sizlerle musafaha ederlerdi. Ey Hanzala! (İnsan) bazı zaman öyle olur, bazı zaman da böyle."¹⁷⁸

¹⁷¹ Diğer misallerle beraber bkz. İbn Receb, *Şerh*, I/427-8; Tural, *Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Mes'alesi*, s. 71.

¹⁷² Manayla rivayet konusunu İstanbul İlahiyat'ta doktora tezi olarak hazırlayan kıymetli dostumuz Hikmet Atan'ın maziye tekrardan öte nasıl bir neticeye varacağını ve ne tür bir yenilik getireceğini beklemek durumundayız.

¹⁷³ Başaran, *Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları*, s. 74.

¹⁷⁴ Muslim, et-Tevbe (49), bâbu fadli devâmi'z-zikr... (3), rakam: 12. Bkz. el-Elbânî, *Sahîha*, IV/592-3, rakam: 1948.

¹⁷⁵ Muslim, et-Tevbe (49), bâbu fadli devâmi'z-zikr... (3), rakam: 13.

¹⁷⁶ et-Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme (38), bab: 59, rakam: 2514. Muhakkik istifade ettiği bazı nüshalarda son kısımda gelen "sâaten" ifadesinin iki kez geçtiğini belirtir. Nitekim el-Mubârekpûrî'nin *Tuhfetu'l-Ahvezî*'sinde de durum böyledir. Bkz. VII/184.

¹⁷⁷ et-Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme (38), bab: 20, rakam: 2452; Ahmed bin Hanbel, IV/346, rakam: 19067; et-Tayâlisî, s. 191, rakam: 1345. Bkz. İbn Kesîr, *Bidâye*, VI/297; el-Elbânî, a.g.e., IV/624-5, rakam: 1976.

¹⁷⁸ İbn Mâce, ez-Zuhd (37), bâbu'l-mudâveme ale'l-amel (28), rakam: 4239. İbn Kesîr de hadisi Ahmed bin Hanbel, Muslim, et-Tirmizî ve İbn Mâce'ye nisbet ederek şu şekilde verir: "Benim yanımda bulunduğunuz gibi olmaya devam

2-Camide bevleden kimseye müdahale hadisi:

Mescid-i Nebevî'de bevleden insana ashabin müdahalesi ve Rasûlullah'ın bunlara engel olması farklı lafızlarla rivayet edilmektedir:

a) el-Buhârî'den: Enes'ten: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Ona engel olmayın." Daha sonra bir kova su istedi ve bevlin üzerine döküldü.¹⁷⁹

b) el-Buhârî'den: Ebû Hureyre'den: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Bırakın onu ve bevlinin üzerine su dolu bir kova -veya su dolu büyük bir kova- dökün..."¹⁸⁰

c) Muslim'den: Enes'ten: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Bırakın onu ve ona engel olmayın." Enes diyor ki: (Adam bevlini) bitirince bir kova su istedi ve bevlin üzerine döktü."¹⁸¹

d) Muslim'den: Enes'ten: İnsanlar ona bağıldılar. Rasûlullah (ise) şöyle buyurdu: "Bırakın onu." (Adam bevlini) bitirince Rasûlullah bir dolu kova su (getirilmesini) emretti ve bevlinin üzerine döküldü.¹⁸²

e) Muslim'den: Enes'ten: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Ona engel olmayın. Bırakın onu."¹⁸³

f) et-Tirmizî'den: Ebû Hureyre'den: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Bevlin üzerine su dolu büyük bir kova veya bir kova su dökün." Daha sonra şöyle buyurdu: "Sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı olarak gönderilmediniz."¹⁸⁴

g) Ebû Dâvud'dan: Ebû Hureyre'den: Aradan fazla bir zaman geçmeden mescidin içinde bir kenara bevletti. İnsanlar ona doğru koşular fakat Rasûlullah men etti ve şöyle buyurdu: "Sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı olarak gönderilmediniz. Bevlin üzerine su dolu büyük bir kova -veya şöyle buyurdu: Su dolu bir kova- dökün."¹⁸⁵

h) en-Nesâî'den: Enes'ten: Rasûlullah şöyle buyurdu: Bırakın onu, ona engel olmayın." (Adam bevlini) bitirince bir kova su istedi ve bevlin üzerine döktü.¹⁸⁶

ı) en-Nesâî'den: Enes'ten: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Onu terk edin." (Onlar da) onu terk ettiler. O da bevletti. (Rasûlullah) daha sonra bir kova (su) emretti ve bevlin üzerine döküldü."¹⁸⁷

i) en-Nesâî'den: Ebû Hureyre'den: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Bırakın onu ve bevlinin

etseniz, melekler oturduğunuz yerlerde, yollarınızda ve döşeklerinizde sizlerle musafaha ederlerdi. Lakin (insan) bazı zaman öyle olur, bazı zaman böyle olur." (a.g.e., V/297).

Hadisenin başından geçtiği Hanzala'dan farklı lafızlarla rivayet edilen hadis, Enes bin Mâlik kanalıyla ashabdan bazılarının başından geçen bir olay olarak yine değişik lafızlarla nakledilmektedir. Bkz. Ahmed bin Hanbel, III/175, rakam: 12796; Ebû Ya'lâ, V/378, rakam: 280, VI/58-9, rakam: 549; İbn Belbân, *İhsân*, II/55-6, rakam: 344; el-Begavî, *Şerhu's-Sunne*, I/167, rakam: 90; el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, XI/308; el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, IV/246, rakam: 10370; el-Elbânî, a.g.e., IV/606, rakam: 1965.

Ebû Hureyre'den rivayet edilen, kendisiyle Hz. Peygamber arasında geçen Hanzala'nınkine benzer bir hadis için de bkz. İbnu'l-Mubârek, *Kitâbu'z-Zuhd*, s. 380, rakam: 1075; el-Humeydî, II/486, rakam: 1150; et-Tayâlisî, s. 337, rakam: 2583; Ahmed bin Hanbel, II/304-5.

¹⁷⁹ el-Buhârî, el-Edeb (78), bâbu'r-rifki fi'l-emri kullih (35), rakam: 6025.

¹⁸⁰ el-Buhârî, el-Edeb (78), bâbu kavli'n-Nebiyi yessirû... (80), rakam: 6128.

¹⁸¹ Muslim, et-Tahâre (2), bâbu vucûbi ğasli'l-bevl... (30), rakam: 98.

¹⁸² Muslim, et-Tahâre (2), adı geçen bab (30), rakam: 99.

¹⁸³ Muslim, et-Tahâre (2), adı geçen bab (30), rakam: 100.

¹⁸⁴ et-Tahâre (1), bâbu mâ câe fi'l-bevli yusûbu'l-erd (112), rakam: 147.

¹⁸⁵ Ebû Dâvud, et-Tahâre (1), bâbu'l-ardi yusûbuha'l-bevl (138), rakam: 380.

¹⁸⁶ en-Nesâî, et-Tahâre (1), terku't-tevkifti fi'l-mâ' (45), rakam: 53.

¹⁸⁷ en-Nesâî, et-Tahâre (1), adı geçen bab (45), rakam: 55.

üzerine bir kova su dökün. Sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı olarak gönderilmediniz."¹⁸⁸

j) İbn Mâce'den: Enes'ten: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Ona engel olmayın." Sonra bir kova su istedi ve bevlin üzerine döktü."¹⁸⁹

k) İbn Mâce'den: Vâsile bin el-Eska'dan: Rasûlullah şöyle buyurdu: "Bırakın onu." Sonra su dolu büyük bir kova istedi ve bevlin üzerine döktü."¹⁹⁰

KİTABİYAT

Ahmed bin Hanbel, el-Musned thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş I-X+I-II Fihrist Beyrut-1991

---, Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl, thk. Vasiyyullah Abbas, I-IV, Beyrut-1988 (**Kitâbu'l-İlel**)

Aydınlı, Abdullah, Hadis Istılahları Sözlüğü, İstanbul-1987

Başaran, Selman, Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları, Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 3, yıl: 1991, s. 65-76

---, Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi, Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 3, yıl: 1991, s. 51-64

Bayraktar, İbrahim, Edebî ve İlmî Açından Hadîs, İzmir-1993

Bedrân, Bedrân Ebu'l-Ayneyn, Usûlu'l-Fıkhi'l-İslâmî, Muessesetu Şebâbi'l-Câmia, İskenderiyye-Tsz. (**Usûl**)

Bolelli, Nusreddin, Nahivde Hadisle İstişhad Meselesi, Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: V-VI, yıl: 1987-8, s. 165-175

Cerâcpûrî, Mevlana Eslem, Hemâre Dînî Ulûm, Yeni Delhi-1989 (**Hemâre**)

Ebû Dâvûd, Sunenu Ebî Dâvûd, hzr. Kemâl Yûsuf el-Hût I-II+Fihrist, Beyrut-1988

Ebû Reyve, Mahmud, Edvâ' ale's-Sunneti'l-Muhammediyye, Dâru'l-Meârif-1980 (**Edvâ'**)

Ebû Ya'lâ, Ahmed bin Ali, Musnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsilî, thk. Huseyn Selîm Esed, I-XVI, Beyrut-1989

ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali bin Ömer, Sunenu'd-Dârekutnî, hzr. Ebu't-Tayyib Muhammed Abâdî, I-IV, Beyrut-1993

ed-Dârimî, Abdullah bin Abdirrahmân es-Semerkindî, Sunenu'd-Dârimî, thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî, Hâlid es-Seb' el-Alemî, I-II, Beyrut-1987

ed-Deylemî, Şûruveyh bin Şehredâr, Kitâbu Firdevsi'l-Ahbâr, thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî, Muhammed el-Mu'tasıbillah el-Bağdâdî, I-V, Beyrut-1987 (**ed-Deylemî**)

el-Bâcî, Ebu'l-Velîd Suleyman bin Halef, İhkâmü'l-Fusûl fî Ahkâmî'l-Usûl, thk. Abdullah Muhammed el-Cubûrî, Beyrut-1989 (**İhkâm**)

el-Bağdâdî, Abdulkâdir bin Ömer, Hızânetu'l-Edeb, I-IV, Dâru Sâdir, Beyrut-Tsz.

el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah bin es-Seyyid, Kitâbu't-Tenbîh ale'l-Esbâbi'lletî Evcebeti'l-İhtilâfe beyne'l-Muslimîn fî Arâihim ve Mezâhibihim ve İtikâdâtihim, thk. Ahmed Hasan Kuhayl ve Hamza Abdullah, Mektebetu'l Mutenebbî (**Tenbîh**)

el-Begavî, el-Huseyn bin Mesûd, Şerhu's-Sunne, thk. Zuheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnâvut, I-

¹⁸⁸ en-Nesâf, et-Tahâre (1), adı geçen bab (45), rakam: 56.

¹⁸⁹ İbn Mâce, et-Tahâre (1), bâbu'l-erdi yusûbuha'l-bevlu keyfe tuğsel (78), rakam: 528.

¹⁹⁰ İbn Mâce, et-Tahâre (1), bâbu'l-erdi yusûbuha'l-bevlu keyfe tuğsel (78), rakam: 530.

XVI, Beyrut-1983

el-Beyhakî, Ebûbekr Ahmed bin el-Huseyn, Şuabu'l-Îmân, thk. Muhammed es-Saîd bin Besyonî Zağlol, I-IX, Beyrut-1990

el-Buhârî, Abdulazîz bin Ahmed, Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî, thk. Muhammed el-Mu'tasîmbillah el-Bağdâdî, I-IV, Beyrut-1994 (**Keşfu'l-Esrâr**)

el-Buhârî, İsmail bin İbrahim, Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr, I-XII, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Tsz. (**Kebîr**)
---, Sahîhu'l-Buhârî thk. Abdulazîz bin Abdillâh bin Bâz, I-VIII+Fihrist, Beyrut-1991

el-Cevrekânî, el-Huseyn bin İbrahim, el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sihâhu ve'l-Meşâhîr, thk. Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî, I-II, Benaris-1983 (**Ebâtîl**)

el-Cezâîrî, Muhammed Abdulkerîm, el-Kazzâfî ve'l-Mutekavvilûne Aleyh, Beyrut-1982 (**Kazzâfî**)

el-Cezâîrî, Tâhir bin Sâlih, Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Tsz. (**Tevcîh**)

el-Cezerî, Muhammed bin Yûsuf, Mi'râcu'l-Minhâc Şerhu Minhâci'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, I-II, Kahire-1993 (**Mi'râc**)

el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, Silsiletu'l-Ehâdîsi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruha's-Seyyiu fi'l-Umme, I-IV, Riyad-1988 (**Daîfe**)

---, Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîha ve Şey'un min Fıkhîhâ ve Fevâidihâ, I-V, Riyad-1991 (**Sahîha**)

el-Ensârî, Abdulâlî Muhammed bin Nizâmuddîn, Kitâbu Fevâtihi'r-Rahamût (el-Mustasfâ ile birlikte), I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Tsz. (**Fevâtih**)

el-Ensârî, Zekerîyya bin Muhammed, Fethu'l-Bâkî alâ Elfiyyeti'l-İrâkî (el-İrâkî'nin Şerhu Elfiyyeti'l-İrâkî'siyle birlikte), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz. (**Fethu'l-Bâkî**)

el-Esnevî, Abdurrahîm bin el-Hasan, Nihâyetu's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl, I-IV, Alemu'l-Kutub, Yrs.-Tsz. (**Nihâye**)

el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed, el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl, thk. Muhammed Hasen Heyto, Beyrut-1980 (**Menhûl**)

---, el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Tsz. (**Mustasfâ**)

el-Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed, Nevâdiru'l-Usûl fî Ma'rifeti Ehâdîsi'r-Rasûl, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, I-II, Beyrut-1992 (**Nevâdir**)

el-Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed bin Abdillâh, el-Mustedrek ale's-Sahîhayn, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, I-IV+Fihrist, Beyrut-1990 (**Mustedrek**)

el-Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut-1986 (**Kifâye**)

---, Târîhu Bağdâd, I-XIX+Fihrist, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz.

el-Hattâbî, Ebû Suleyman, Garîbu'l-Hadîs, thk. Abdulkerîm İbrahim el-Azbâvî, I-II, Dimeşk-1402

el-Hazrecî, Ahmed bin Abdillâh, Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl, hzr. Abdulfettah Ebu Gudde, Beyrut-1411 (**Hulâsa**)

el-Heysemî, Ali bin Ebîbel, Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid, I-X, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz (**Mecmeu'z-Zevâid**)

el-Hindî, Ali el-Muttaki, Kenzu'l-Ummâl fî Suneni'l-Akvâli ve'l-Efâl, hzr. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ, I-XVIII, Beyrut-1993 (**Kenzu'l-Ummâl**)

el-Humeydî, Abdullâh bin ez-Zubeyr, el-Musned, thk. Habîburrahman el-A'zamî, I-II, Beyrut-1988

el-İrâkî, Abdurrahîm bin el-Huseyn, Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-İhadîs, thk. Mahmud Rebî, Beyrut-1988 (**Fethu'l-Muğîs**)

el-Kârî, Ali bin Muhammed, el-Esrârul-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevdûa, thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut-1986 (**Esrâr**)

el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, Kavâidu't-Taahîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut-1987 (**Kavâid**)

el-Kudât, Şeref Mahmud, Esbâbu Teaddudi'r-Rivâyât fi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf, Amman-1985 (**Esbâb**)

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed bin Ahmed, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, I-XXII, Tsz.-Ysz. (**Câmi'**)

el-Mekkî, Ebû Tâlib, Kûtu'l-Kulûb, Dâru Sâdir, Ysz.-Tsz.

el-Mubârekfûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed, Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Câmiit-Tirmizî, I-X, Beyrut-1990 (**Tuhfetu'l-Ahvezî**)

el-Yemânî, Muhammed bin el-Vezîr, el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebbi an Sunneti Ebi'l-Kâsım, thk. Şuayb el-Arnâvut, I-IX, Beyrut-1992 (**Avâsım**)

en-Nesâî, Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn, thk. Bûrân ed-Danâvî, Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut-1987 (**Duafâ**)

---, Sunenu'n-Nesâî, thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsi'l-Arabî, I-VIII+Fihrist, Beyrut-1992

en-Nevevî, Yahya bin Şeref, İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Suneni Hayri'l-Halâik, thk. Nûruddîn İtr, Beyrut-1991 (**İrşâd**)

er-Râmehurmuzî, el-Hasan bin Abdirrahmân, el-Muhaddisu'l-Fâsil beyne'r-Râvî ve'l-Vâî thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut-1984 (**Muhaddis**)

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed bin Ömer, el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alevânî, I-VI, Beyrut-1992 (**Mahsûl**)

Ertürk, Mustafa, Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi, basılmamış doktora tezi, İstanbul-1995 (**Fiten Hadisleri**)

es-Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed bin Abdirrahmân, Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-İrâkî, thk. Ali Huseyn Ali, I-IV, Dâru'l-İmâm et-Taberî, Ysz.-1992 (**Fethu'l-Muğîs**)

es-Serahsî, Muhammed bin Ahmed, Usûlu's-Serahsî, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, I-II, Dâru'l-Meârif, Beyrut-Tsz. (**Usûl**)

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman bin Ebûbekr, Tahzîru'l-Havâs min Ekâzîbi'l-Kussâs, thk. Muhammed bin Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut-1984 (**Tahzîr**)

---, Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî, thk. İzzet Ali Atiyye, Musa Muhammed Ali, I-II, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîsiyye, Kahire-Tsz. (**Tedrîb**)

---, el-İktirâh fî ilmi Usûli'n-Nahv, thk. Ahmed Subhî Furât, İstanbul-1975 (**İktirâh**)

----, Ukûdu'z-Zeberced fî İrâbi'l-Hadîsi'n-Nebevî, thk. Selmân el-Kudât, I-III, Beyrut-1994 (**Ukûdu'z-Zeberced**)

eş-Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed bin İdris, er-Risâle, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz.

eş-Şevkânî, Muhammed bin Ali, İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hak min İlmi'l-Usûl, thk. Şa'bân Muhammed İsmail, I-II, Kahire-1992 (**İrşâdu'l-Fuhûl**)

et-Taberânî, Suleyman bin Ahmed, el-Mu'cemu'l-Kebîr, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Silefî, I-XXV (arada bazı ciltler henüz bulunmuş değil), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut-Tsz. (**Kebîr**)

et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd, Musnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Tsz

et-Tebrîzî, Muhammed bin Abdillâh el-Hatîb, Mişkâtu'l-Mesâbîh, thk. Saîd Muhammed el-Lehhâm, I-III+Fihrist, Beyrut-1991

et-Tirmizî, el-Câmiu's-Sahîh, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, I+V, Beyrut-1987

ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî, Bulğatu'l-Erîb fî Mustalahi Asâri'l-Habîb (Kafvu'l-Eser ile birlikte), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut-1408 (**Bulğa**)

ez-Zehbî, Muhammed bin Ahmed, el-Muğnî fi'd-Duafâ, thk. Nûruddîn İtr, I-II, Yrs.-Tsz. (**Muğnî**)

----, el-Mûkîza fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs, thk. Abdulfettâh Ebu Gudde, Beyrut-1412 (**Mûkîza**)

---, Mîzânul-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fıkr, Beyrut-Tsz. (**Mîzân**)

---, Sıyeru A'lâmi'n-Nubelâ, thk. Şuayb el-Arnâvut ve diğeri, I-XXV, Beyrut-1990 (**Nubelâ**)

ez-Zerkeşî, Bedruddîn, el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh, hzr. Abdulkadir Abdullah el-Ânî, I-VI,

Ysz.-Tsz. (el-Bahru'l-Muhîf)

Fazlur Rahman, Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu, trc. Salih Akdemir, Ankara-1995 (Metodoloji)

Görmez, Mehmet, Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu, basılmamış doktora tezi, Ankara-1995 (Metodoloji)

Hanefî, Hasan, İslâmî İlimlere Giriş, trc. Muharrem Tan, İstanbul-1994

Hasen, Huseyn el-Hâc, Nakdu'l-Hadîs fî İlmî'r-Rivâye ve İlmî'd-Dirâye, I-II, Beyrut-1985 (Nakd)

Iyâz, Kâdî Ebu'l-Fadl el-Yahsubî, el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ', thk. Ahmed Sakr, Kahire-1978 (İlmâ')

İbn Abdilber, Ebû Ömer, Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zuheyrî, I-II, Demmâm-1994 (Câmi')

İbn Adiy, Ebû Ahmed el-Curcânî, el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl, thk. Suheyl Zekkâr, Yahya Muhtâr Gazzâvî, I-VIII, Beyrut-1988 (Kâmil)

İbn Belbân, Alâuddîn el-Fârisî, el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, thk. Şuayb el-Arnâvut, I-XVIII, Beyrut-1991 (İhsân)

İbn Ebî Hâtim, Muhammed Abdurrahman bin Ebî Hâtim er-Râzî, Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl, I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye-Beyrut (1952 Haydarâbâd baskısından ofset) (Cerh)

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed bin Ali, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Abdulazîz bin Abdillâh bin Bâz, I-XV+Fihrist, Beyrut-1993

---, Şerhu'n-Nuhbe Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker, thk. Nûruddîn İtr, Beyrut-1993 (Şerhu'n-Nuhbe)

---, Tehzîbu't-Tehzîb, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, I-XII, Beyrut-1994 (Tehzîb)

---, Takrîbu't-Tehzîb, thk. Muhammed Avvâme, Dimaşk-1992 (Takrîb)

İbn Hazm, el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, I-VIII, Kahire-1984 (İhkâm)

İbn Hibbân, Ebû hâtim el-Bustî, Kitâbu'l-Mecrûhîn, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, I-III, Beyrut-1992 (Mecrûhîn)

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ', el-Bidâye ve'n-Nihâye, thk. Ahmed Ebû Mulhim ve diğeri, I-XIV+Fihrist, Beyrut-1988 (Bidâye)

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dineverî, Kitâbu Te'vîli Muhtelifi'l-Hadîs, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut-1988 (Te'vîl)

İbn Mâce, Muhammed bin Yezîd el-Kazvînî, Sunenu İbn Mâce, Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, I-II+Fihrist, Beyrut (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye)-Tsz.

İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman bin Ahmed, Şerhu İleli't-Tirmizî, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, I-II, Ürdün-1987 (Şerh)

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Kitâbu'l-Mevzûât, I-III, Beyrut-1983 (Mevzûât)

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali bin Muhammed, Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, I-VI, Beyrut-1989 (Usdu'l-Ğâbe)

İbnu'l-Mubârek, Abdullah, Kitâbu'z-Zuhd, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Tsz.

İbnu'l-Mulakkîn, Ömer bin Ali, el-Mukni' fî Ulûmi'l-Hadîs, thk. Abdullah bin Yusuf el-Cudey', I-II, İhsân-1992 (Mukni')

İbnu's-Salâh, Ebû Amr eş-Şehrezûrî, Ulûmu'l-Hadîs, thk. Nûruddîn İtr, Dimaşk-1986

İslâhî, Emin Ahsen, Mebadi Tedebbüri Hadîs, tertîb: Mâcid Hâvir, Lahor-1989 (Tedebbür)

Muslim, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî, Sahîhu Muslim thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî I-IV+Fihrist Beyrut-1983

Şa'ban, Zekiyyüddin, İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh), trc. İ. Kafi Dönmez, Ankara-1990 (Usûl)

Tural, Hüseyin, Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstîşad Mes'elesi, Atatürk Ü. İlahiyat F. Dergisi, sayı: 11, yıl: 1990, s. 67-79

Yatkin, Nihat, Hadislerin Mana ile Rivayeti ve Neticeleri, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-1992

Zuheyr, Muhammed Ebu'n-Nûr, Usûlü'l-Fıkh, I-IV, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li'n-Neşr, Kahire-Tsz.